

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184489

UNIVERSAL
LIBRARY

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

No. 114.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीबल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-

प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीबल्लभाश्रीश्वरशुद्धाक्षिनसंप्रदायविदुषा

रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,

With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,

By Goswâmi Śrî Purushottamīe Mahârâj.

EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTÂ.

Fasciculus VI

BENARES:

The Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Chowkhambâ Sanskrit Book Depot.

and at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1996.

रभेदात् । अव्यक्तशब्देन हि सूक्ष्ममुच्यते । तदेव हि सर्वप्रका-
रेण न व्यज्यते । अर्हत्वात् । तदेव अर्हं योग्यम् । उभयत्राप्ययं
हेतुः । तस्माद्धर्मधर्मिणोरभेदाद् भगवानेव सूक्ष्ममिति तत्कृपैवा-
ऽव्यक्तवाच्या ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ननु धर्मित्वे परत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा पूर्वोक्तो दोष इत्यत
आह । अभेदेऽपि कृपायास्तदधीनत्वात् परत्वम् । तत्र दृष्टान्तः ।
अर्थवत् । अर्थः पुरुषार्थः फलं, तद्वत् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र
एकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रूपेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति ।
तथैवाक्षरपुरुषोत्तमविभागोऽपि । स्वधर्मा अपि स्वाधीनाः ।

* उभयत्रेति * । अव्यक्तस्य ब्रह्मत्वे, भगवत्कृपात्वे च ।
अयमर्थः । बुद्धेरात्मा महान् पर इत्यत्र, अथ परा यथा
तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरोक्तं ज्ञानं बुद्धिनियामक-
त्वेन परामृष्टम् । तच्च, नायमात्मेति श्रुत्यन्तराद्वरणाधीनम् ।
वरणं च कृपयैवेति ज्ञानात् परस्य विमर्शो योग्यताबलात् कृपैव
तथात्वेन सिद्ध्यति । सा च भगवद्धर्मः । धर्मधर्मिणोश्चाविनाभावेन
स्थितत्वाद्भेद इति तस्या अपि ब्रह्मत्वं योग्यताबलादेव सिद्ध्यतीति
तथेति । तथाच न प्रायपाठविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ उक्तं समाधिमाक्षिपति * नन्वित्यादि *
यदि पूर्वोक्तयुक्त्या कृपाया ब्रह्मत्वं, तदा धर्मित्वे तद्विभक्त्यरूपं परत्वं
युक्तिरहितम् । यदि कयाचिद्युक्त्या धर्मत्वं तदा धर्मिप्रायपाठविरो-
धरूपो दोष इति पूर्वोक्तः समाधिरसङ्गत इत्याशङ्क्यामस्यापि स-
माधिमाहेत्यर्थः । समाधिं व्याचक्षते । * अभेदेऽपीत्यादि * । तथा-
चाभेदे यथैकरूप्येण ग्रहणं युक्तिस्तथा भेदे नियम्यनियामकभावो
युक्तिरित्युभयमप्युपपन्नमित्यर्थः । एकत्वेऽपि नियम्यनियामकभाव
एव कथमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * तथैवेति * एकत्वेऽपि
गणितानन्दत्वागणितानन्दत्वात्मकरूपभेदेनैव । तथाच रूपभेदेन
सोऽप्युपपन्न इत्यर्थः । एतदेव निगमयन्ति । * स्वधर्मा इत्यादि *

स्वयमपि स्वाधीन इति । तथा कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः फलमिति ।

अथवा अव्यक्तं सच्चिद्रूपमक्षरमेवास्तु । तस्मिन् सति विज्ञानस्य विषयाधीनत्वमर्थः ।

एतेनान्येऽपि सर्वसंश्लेषवादिनो निराकृता वेदितव्याः । असम्बद्धाभिलाषाश्च ।

फलमितीत्यन्तम् * । अस्मिन् पक्षे अव्यक्तपदस्य यौगिकत्वाच्छैथिल्यं शङ्क्यतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । अक्षरमेव, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतावाक्यादव्यक्तमस्तु । नच लिङ्गविरोधः । अक्षरं ब्रह्म परममिति ब्रह्मत्वविवक्षायां, तत्रापि नपुंसकलिङ्गप्रयोगात् तस्य भगवतः सकाशाद् भेदाभेदौ, गीतायाम्, एवं सततयुक्ता ये इति प्रश्नोत्तरसन्दर्भे स्फुटौ । धामत्वाद्भगवदधीनत्वं च स्फुटम् । अतस्तदधीनत्वादक्षरमेवाव्यक्तम् । अस्मिन् पक्षे यो दृष्टान्तस्तमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । * तस्मिन्नक्षरे स्फुरिते सति, * विज्ञानस्य बुद्धेर्यदक्षरात्मकविषयाधीनत्वं सोऽत्र दृष्टान्तभूतोऽर्थो ग्राह्यः । तथाच तद्विज्ञानं यथा अक्षरसारूप्येऽप्यक्षराद्भिन्नमक्षराधीनं च, तथा अक्षरमपि ब्रह्मसरूपं ब्रह्मणः परस्माद्भिन्नं तदधीनं चेत्यैक्येऽपि न परत्वानुपपत्तिप्रवाहविरोधावित्यर्थः ।

एवं त्रिसूत्रीव्याख्यानेनैकदेशिकृतं व्याख्यानान्तरमपि निराकृतमित्याहुः । * एतेनेत्यादि * । अयमर्थः । मायावादिनो ह्यानुमानिकसूत्रे अव्यक्तशब्देन रथरूपकविन्यस्तं शरीरमङ्गीकृत्य तस्य कथमव्यक्तशब्दित्वमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रे भूतसूक्ष्मस्याऽव्यक्तशब्दार्हत्वात् तत्कार्यस्य शरीरस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणं, यथा, गोभिः श्रीणीतमत्सरमित्यत्र गोशब्देन पयस इत्युक्त्वा, तृतीयसूत्रे, तद् भूतसूक्ष्मं न स्वतन्त्रं येन प्रधानकारणवादः प्रसज्येत । किन्तु परमेश्वराधीनम् । तच्चावश्यकम् । शक्तिरहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अतस्तदर्थवदित्युक्त्वा, अव्यक्तशब्दवाच्यामविद्यां वदन्ति । यथोक्तं तेषां भाष्ये । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देशया परमेश्वराश्रया मायामयी महासृष्टियेस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते

अनेकरूढिशब्दानां वाच्यं ब्रह्मैव नापरम् ।

शक्तितश्चेत् तथा ब्रूयुस्ते सन्मार्गाद् बहिष्कृताः ॥

तस्मादिन्द्रियेभ्यः परवाक्ये नानुमानिकं किञ्चिदस्ति ॥ ३ ॥

संसारिणो जीवास्तदव्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । एतस्मिन्नु
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश भोतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दो-
दितम् । अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः । कचिन्मायेति सूचितम् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णादिति ।

तदेतदसङ्गतम् । कारणग्रहणेनैव सम्भवति गत्यन्तरे कार-
णवाचिशब्देन कार्यग्रहणस्य लक्षणादोषयुक्तस्यानुचितत्वात् । द्वा-
विमौ पुरुषौ लोक इति गीतोक्ते अक्षरे कारणत्वस्य श्रुत्यादिषु, त-
न्मायाफलरूपेणेत्याद्येकादशस्कन्धवाक्यैर्निर्द्धारणात् । अधीनत्वस्य
धामत्वादेव सिद्धेश्च । तद्विहाय तत्प्रथमकार्यरूपमायापदवाच्यश-
क्तिग्रहणस्यानुचितत्वात् । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिश्रुतावाकाशपदवाच्यत्वस्यापि त-
त्रैव स्पष्टत्वात् । अक्षरात् परतः पर इत्यत्रापि परत इति विशेष-
णेन मायाशक्तिव्यावृत्त्या भगवद्धामरूपस्यैव तस्य सिद्धेः । अतो
व्यासाशयविरुद्धत्वाद् अयमसम्बद्धाप्रमिलाप एव । जगद्वीजं तु
भगवानेव । बीजं मां सर्वभूतानामिति गीतावाक्यात् । अक्षरस्य
कारणत्वं तु योनित्वात् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भे दधा-
म्यहमिति वाक्यात् । नच पुरुषत्वोक्तिर्विरोधः । त्व स्त्री त्वं पुमा-
नित्यादिश्रुत्या सर्वरूपत्वेन सिद्धत्वादिति ।

तदेतत् सर्वमभिसन्धायाहुः । * अनेकेत्यादि * । * शक्तित
इति * जैमिन्युक्तं भाट्टप्रसिद्धं लोकवेदाधिकरणमाश्रित्य लौकिक-
शक्तितः । * तथेति * प्रकृतिवाचकत्वम् । शाक्तास्तं चेदिति क-
चित् पाठः । तदा तु, तां प्रकृतिं तथा जगद्वीजभूतां ब्रूयुर्गित्येवं
योजना । तथाच, 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ' इत्यादि स्वध्वज्जा-
ज्याद् वदन्तो वेदान्तविरुद्धवादित्वात्तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * त-
स्मादित्यादि ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

पूर्वापरसम्बन्धेनार्थः प्रतिपादितः । केवलैतद्वाक्यविचारेऽपि न तदभीष्टं प्रकृतिरूपमव्यक्तं सिध्यतीत्याह । अत्र हि वाक्ये अव्यक्तं ज्ञेयत्वेन नोक्तं, तेषां तु प्रकृतिपुरुषान्तरं ज्ञातव्यम् । न हि सिद्धवन्मात्रनिर्देशे तेषां मते पुरुषार्थः सिध्यति । अपुरुषार्थसाधनत्वे वा असम्बद्धार्थवाक्यत्वमेव स्यात् । परत्ववचनं चासङ्गतम् । श्लिष्टत्वादुभयोरिति चकारार्थः । अयं हेतुः पूर्वमुक्तोऽप्यवसरे स्मारितः । तस्मादव्यक्तं न प्रकृतिः ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञेयत्वावचनमसिद्धम् । पूर्वं निर्देशमात्रमुक्त्वाऽग्रे ज्ञेयत्ववचनात् ।

अशब्दमपस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं निसमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महत् परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ।
इत्युत्तरवाक्ये वदतीति चेन्न । प्रकरणस्य नियामकत्वेनैक-
वाक्यत्वे द्वयोः सर्वैकवाक्यत्वेन प्राज्ञः परमात्मैव निचाय्यः ।

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्तः प्रयोजनमाहुः । * पूर्व-
त्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत्र हीत्यादि * । * ज्ञातव्यमिति * ।
गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति प्रवचनसूत्रात् । विभूतिविशेषा-
स्ये प्रधानस्यापि ज्ञेयत्वस्मरणाच्च तथेत्यर्थः । * परत्वेत्यादि * ।
परापरभावो हि विश्लेषेऽवगन्तुं शक्यते, न तु संश्लेषे । इदानीमज्ञान-
दशायां तु श्लेष एवेत्युदासीनतयोक्तौ पुरुषस्य परत्ववचनमप्यस-
ङ्गतं स्यादित्यर्थः । * अयमिति * । चकारसूचितः । * पूर्वमिति *
अद्वयत्वाद्यधिकरणे ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ * प्रकरणस्येत्यादि * ।

न तु द्वयोरेवैकवाक्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

ननु न वयं सर्वमेकं प्रकरणमिति वदामः । किन्तु, इन्द्रियेभ्यः परा इत्यारभ्य, नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तं भिन्नं प्रकरणम् । तत्र प्रथमं पदार्थनिर्देशः । तदनु, एष सर्वेषु भूतेष्विति पुरुषज्ञानम् । अशब्दमिति तु प्रकृतिज्ञानम् । तस्मादेतत्प्रकरणे साङ्ख्यमतनिरूपणादशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥

अस्मदुक्तव्याख्याने त्रिप्रकरणत्वमन्यथा चतुष्प्रकरणत्वं

अव्यक्तश्रुतेः परत्वलिङ्गस्य तदूघटितवाक्यस्य च साधारणत्वात् प्रकरणस्य निर्णायकत्वं वक्तव्यम् । अतस्तस्य नियामकत्वेनैकवाक्यत्वे वाच्ये, महतः परमव्यक्तमिति, अशब्दमस्पर्शमिति द्वयोरेवैकवाक्यत्वं, नान्येषामित्यत्र नियामकाभावात् सर्वेषामेवैकवाक्यत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च, ऋतं पिबन्तावित्यारभ्य नाचिकेतमुपाख्यानमित्यन्तमेकम् । तत्र चात्मानावेव परामृश्य जीवात्मनो रथित्वं, तदुपकरणं, तत्फलं चोक्त्वाग्रे, एष सर्वेषु भूतेष्वित्यारभ्य ब्रह्मसमाप्तिपर्यन्तं परमात्मैव ज्ञेयत्वेन परामृष्टः । मृत्युमुखप्रमोकरूपफलदर्शनात् । प्रधानज्ञानेन सांख्यैस्तदनुपगमात् । चेतनात्मज्ञानादेव तदनुपगमाच्च । अतः प्रकरणस्य नियामकत्वे अशब्दवाक्यस्यापि भगवत्परत्वाज्ज्ञेयत्वावचनं नासिद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ * किन्त्विन्द्रियेभ्य इत्यादि * । तथाचात्रैवं पदार्थनिर्देशानन्तरं पुरुषविषयस्य प्रकृतिविषयस्य च ज्ञानस्य पार्थक्येन निर्देशात् तयोरन्तरमेव ज्ञातं भवतीति नेदमीश्वरबोधकत्वेन वक्तुं शक्यमिति प्रधानस्याशब्दत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः । * अस्मदुक्तेत्यादि * । अयमर्थः । उभयाऽऽकाङ्क्षा हि प्रकरणम् । साऽत्र त्रयाणामग्निजीवब्रह्मणामेव प्रश्नोत्तरा-

स्यात् । तृतीया चैषा बह्वी । स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृतो प्र-
 ब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यमिति प्रश्नः प्रथमः । प्रतिब्रवीमि तदु मे
 निबोध स्वर्ग्यमग्निं नाचिकेत प्रजानभित्याद्युत्तरम् । येयं प्रेते वि-
 चिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति द्वितीयः
 प्रश्नः । देवैरत्रापीत्यग्रे उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति
 तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्तीत्यादिना उत्तरम् ।
 एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि साङ्ख्यमतनिरूप-
 णीयम्, इन्द्रियेभ्य इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थस्याप्युपन्यासः
 स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद् वचनम् । तस्य
 प्रकृतेऽभावादस्मदुक्तरीत्या त्रीण्येव प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तर-
 प्रश्नाभावार्थं चकारः ॥ ६ ॥

भ्यां प्रतीयते । यदि तृतीयस्यां बल्ल्याम्, इन्द्रियेभ्य इत्यारभ्य प्र-
 करणान्तरं स्यात् तदा पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तरे स्याताम् । यदि च
 स्वत एव धरान्तरं दद्यात्, तदा, तमब्रवीत् प्रीयमाण इतिवत् तम-
 प्युपक्षिपेत् । किञ्चित्तस्य प्रकरणान्तरस्य किं प्रयोजनमित्यपि विचा-
 रणीयम् । यदि मुक्तिस्तदा तु, अन्यच्छ्रेयो अन्यदुतैव प्रेय इत्यार-
 भ्य, सोऽध्वनः पारमामोति, तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तैरेव वाक्यैः
 सपरिकरायास्तस्या उक्तत्वात् किमनेन । यदि च परमपदप्राप्तितो-
 ऽप्युत्कृष्टा स्वरूपावस्थानरूपा काचिदन्याभिमन्यते, तदा तु, 'स तु
 तत्पदमामोति तस्माद् भूयो न जायते । सोऽध्वनः पारमामोति'
 इत्येतस्य पूर्वग्रन्थस्य विरोधः । त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः पदप्रा-
 प्त्यैवोक्तत्वात् । विज्ञानरूपस्य स्वरूपावस्थानसाधनस्यापि ततः प्रागे-
 धोक्तत्वाच्च । किञ्चाशब्दमन्त्रे प्रकृतिज्ञानाङ्गीकारस्तु मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यत इति फलोक्तैव विरुद्ध्यते । तस्माच्चतुष्प्रकरणत्वमसङ्गत-
 मिति । किञ्च, तृतीयैषा बह्वी । अतस्तृतीयप्रश्नोत्तरत्वमेवात्र यु-
 क्तम् । न त्वाकस्मिकं सांख्यमतनिरूपकत्वेन प्रकरणान्तरत्वम् ।
 यतः, स त्वमग्निमित्यादिना, प्रतिब्रवीमीत्यादिना च त्रीण्येव प्र-

भोक्तराणि प्रतीयन्ते । नच पितृसौमनस्येनाग्निजीवप्रभ्राज्यां च
 धरत्रयपूर्तेस्तृतीयप्रभ्रस्य काल्पनिकत्वं शङ्क्यम् । यत् तत् पश्यसि
 तद् धदेति भुत्यैव सिद्धत्वात् । नच निर्हेतुकत्वम् । तमप्रवीत् प्री-
 यमाणो महात्मेत्युक्तवरवदस्यापि वक्तृप्रीतिहेतुकत्वात् । नच त-
 त्प्रीतेः काल्पनिकत्वम् । नैषा तर्केणेति वाक्यस्यस्य प्रेष्टृपदस्यैव ग-
 मकत्वात् । नच, यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तदिति वदस्यापि
 पूर्वप्रभ्रानुवादत्वं शङ्क्यम् । विषयनिर्देशविरोधात् । नच, येयं प्रेत
 इत्येतदुत्तरस्य ब्रह्मप्रभ्रात् प्रागभावात् तत्पूर्वग्रन्थस्य तदनुत्तरत्वं
 शङ्क्यम् । न साम्पराय इति वाक्ये परलोकासत्त्वमानिनः पुनः पुनः
 स्ववशागत्वोक्त्या तादृशस्याप्यस्तिबोधनस्यैवोत्तरत्वात् । नच तद-
 ग्रिमग्रन्थवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । उत्तमाधिकारदर्शनेनाधिकप्रभ्रोदयार्थ-
 मेष तदुक्त्या अवैयर्थ्यात् । तत एव श्रेयःप्रेयसोर्विद्याविद्ययो-
 भ्य कथनमपि युज्यते । अतस्तं दुर्दर्शमिति वाक्यद्वयान्तसन्दर्भे एव
 तृतीयवरप्राप्तस्य द्वितीयप्रभ्रस्य पूर्तेरन्यत्र धर्मादित्यनेनोक्तस्य प्रभ्रस्य
 तृतीयत्वं प्रसादहेतुकत्वं च मन्तव्यम् । नच प्रसङ्गाभावः शङ्काः ।
 जीवप्रभ्रप्रत्युत्तरोपसंहारस्य दुर्दर्शवाक्योत्तरम्, 'एतच्छ्रुत्वा स-
 म्परिगृह्य मर्त्यः प्रगृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयं हि
 लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्य' इत्यस्मिन् वाक्ये, एत-
 त्पूर्ववाक्योक्तं, देवं व्यवहर्तारं जीवम् आचार्यमुखाच्छ्रु-
 त्वा सम्परिगृह्य सम्यगात्मत्वेनोपादाय मर्त्यः शरीरद्वयव्य-
 तिरिक्तत्वज्ञानेन हर्षशोकशून्योऽपि, येऽन्येऽरविन्दक्षेतिवाक्योक्त-
 न्यायान्मरणधर्मेव सन् प्रगृह्य धर्म्यं, न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्म
 इत्युपक्रमवाक्ये धर्मत्वेनोक्तो यो जीवस्तस्मादनपेतं सखित्वाभिक-
 टस्थं प्रकर्षेणालम्ब्य, अणुमेतमाप्य, सः, जीवं ज्ञात्वा विद्वान्, मोद-
 नीयं सर्वथालम्बनेन प्रसादनीयं ब्रह्म लब्ध्वा प्राप्य मोदते ।
 एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः । मोदते हि यतो हेतोरतो, नचिकेतसं
 त्वामधिकारिणं प्रति सद्य सदनभूतं ब्रह्म विवृतमपावृतद्वारं मन्य
 इति कथनेन ब्रह्मणः स्मारणात् । नच पञ्चमवल्लीस्थस्य, यथाच म-
 र्णं प्राप्येति सार्द्धवाक्यस्योत्तरत्वं शङ्क्यम् । व्यवहितत्वात् । हन्त
 इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनमिति प्रतिज्ञानन्तरपठितत्वेन त-
 ल्लिलाबोधनार्थत्वावगमाच्च । नचात्र लीलाङ्गीकारे मानाभावः

शङ्कः । य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यारभ्य बह्वीसमातिलीलाकथनदर्शनेनापि तथावसायादिति ।

यत्तु वरदानानुरोधेन ब्रह्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नान्तर्गतत्वं शङ्कराचार्यैरङ्गीकृतम् ।

तदसङ्गतम् । वक्तृप्रसादस्यैवात्र प्रश्नकारणतादर्शनात् । नच त्रीन् वरान् वृणीष्वेति वाक्यबाधापत्तिः । स्वस्ति मेऽस्त्विति वाक्योक्तस्य स्वाविनाशार्थकवरत्रयस्य सौमनस्याग्निजीवप्रश्नाभ्यां च पूर्त्या तदभावात् । नच तृतीयप्रश्नस्य कालपनिकत्वम् । वदेति श्रुत्यैव तन्निरासात् । नचाधिक्यं दोषः । दोषत्वाभावस्योपपादितत्वात् । अतोऽस्य भिन्नप्रश्नत्वेऽपि कल्पनाया अभावेन, यथा वरव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेण प्रधानोपन्यासकल्पनायामप्यदोष इति । साङ्ख्योक्तप्रतिषन्देरपि परिहाराद् व्यर्थ एव, प्रष्टव्यभेदमनाहत्य, 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतिमहान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' इत्यादिश्रुत्युक्तं जीवब्रह्मणोर्धर्मभेदं चानाहत्य प्रश्नद्वयस्यैक्यसाधनप्रयास इति दिक् ।

रामानुजाचार्यास्तु, उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणां प्रश्नोपन्यासावत्राङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि । नचिकेता हि मुमुक्षुर्मृत्युना दत्ते वरत्रये प्रथमवरेणात्मनः पुरुषार्थयोग्यतापादनायात्मनि पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणाग्निविद्यां वव्रे । सा च मोक्षोपायभूता । प्रश्नवाक्ये, अमृतत्वं भजन्त इत्युत्तरवाक्ये, त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू इति कथनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षप्रश्नद्वारेण उपेयस्वरूपमुपेतृत्वस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं, येयं प्रेत इत्यनेन । इत्येवं मोक्षे पृष्टे, तस्योपदेशयोग्यतां परीक्ष्य, तं बुर्दर्शं गूढमित्यनेनोपदिदेश । तदा नचिकेताः प्रीतः सन्, देवं मत्वेत्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य देवस्य, अध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः, मत्वेत्यनेनोक्तस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपावधानाय पुनः पप्रच्छ, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति । एवं पृष्टे प्रथमं, सर्वे वेदा इत्यादिना प्रणव प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपं, तदन्तर्गतं प्रत्यक्स्वरूपं, वाचकस्वरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन् पूर्वं प्रणवमुपदिदेश । प्रशशंस च । ततो, न जायत इत्यादिना प्राप्तुः स्वरूपमुक्त्वा, अणोरणीयानि-

त्यारभ्य, क इत्या वेदं यत्र स इत्यन्तेन प्राप्यस्य विष्णोः स्वरूपं
वदन् मध्ये, नायमात्मेत्यनेन उपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपताम-
प्याहेत्यादि चाहुः ।

तेन तन्मते प्रश्नद्वयस्य सामान्यविशेषभावेनैक्यादन्यत्र धर्मा-
दिति प्रश्नोऽपि तृतीयं वरमनुबन्धे । शैवमतेऽप्येवम् । अत्रोदासीना
वयम् ।

भास्कराचार्यास्तु जीवपरयोगौ पुरुषवदत्यन्तभेदो नास्ति ।
पररूपादर्शनमेव चाविद्या । सा च विद्यया निवर्त्यते । ततश्च स्वरूपं
प्रतिपद्यत इति पूर्वसूत्र उक्ताऽस्मिन् सूत्रे सौमनस्यापेक्षया
जीवप्रद्वयस्य तृतीयत्वमुक्ता ब्रह्मप्रश्नस्य ततोऽतिरिक्तत्वं सूचयामा-
सुः । तेन तन्मते जीवप्रश्नस्याऽनतिप्रयोजनत्वम् ।

माध्वास्तु, आनुमानिकसूत्रे, अव्यक्तात् पुरुषः पर इत्यत्रा-
ऽव्यक्तशब्देन, योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इत्यत्र देहिश-
ब्देन च सांख्यानुमानकल्पितं प्रधानं जीवश्चोच्यते, उत विष्णु-
रिति सन्देहे विष्णुरेवोच्यते । कुतः । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः ।
शरीरस्य रूपमिव शरीररूपकम् । कप्रत्ययः कुत्सने । तथाच यथा
शरीरं पुरुषतन्त्रं, तथा परमात्मतन्त्रत्वेन शरीरसमे प्रधानादौ स्थि-
तस्य गृहीतेः । नन्वत्र शरीरं रथमेव त्वित्यत्रोक्तं शरीरम्, आत्मानं
रथिनं विद्धीत्यत्रोक्तो जीव एव च गृह्यताम् । परमात्मग्रहणे किं
मानमिति शङ्क्यम् । सूत्रकृतः कुत्सार्थकप्रत्ययप्रयोगस्य रूपपदप्रयो-
गस्य च मानत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । नच सूत्रकृता कथने-
ऽपि श्रुतेस्तथैवाशय इत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । तुच्छेनाभ्यपि-
हितं यदासीदिति श्रुतावरूपेण विभोरपिधानं दर्शयति । अव्यक्तम-
चलं शान्तमिति पिप्पलादशाखायामव्यक्तपदवाच्यतां च दर्शयति ।
अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्ते अक्षरे, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति गीतास्मृ-
तेरित्याहुः । तथाऽग्रेऽपि ।

तत्रापि व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वाच्छ्रुत्यर्थस्यान्यथापि सम्भवाद्
गीतायां भगवद्धाम्न्यव्यक्तपदप्रयोगाच्च वयं तत्रोदासीनाः ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, आनुमानिकसूत्रे, अजामेकामिति श्वेताश्व-
तरश्रुतिमुदाहृत्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मकारणताया अत्र च प्रकृतिकारण-
ताया उक्तत्वात् कपालद्वयं घटस्येव जगतोऽपि द्वयं कारणं भव-

महद्वच्च ॥ ७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेऽन्यत्र सङ्केहिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्म-
परतया योज्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ महद्वच्च ॥ यथा महच्छ-
ब्दः । महान्तं विभुमात्मानं, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादौ मह-
च्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवाचक इति ।
न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्ये वक्तुं श-

त्विति शङ्क्यायां ब्रह्मणो न कारणत्वं, विकारित्वापत्तेः । किन्तु प्र-
कृतेरेवेति पूर्वपक्षदलार्थः । तमिमं पूर्वपक्षं शक्तिशक्तिमद्भावेनोभयोः
कारणत्वेन समाधत्ते । न शरीरेत्यादि । यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः
प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोतिस नो दधातु ब्रह्माऽव्यय-
मित्यादिषु वाक्यशेषेषु शरीरेण रूपकेण दृष्टान्तेन विन्यस्तमुपन्यस्तं
यन्मायाख्यं प्रधानं तस्यैवाजावाक्ये ग्रहणं, न तु स्वातन्त्र्येण परे-
च्छाननुविधायित्वरूपेण । अतो न तस्याः स्वातन्त्र्येण कारणत्व-
मिति व्याख्याय, त्रयाणामेवेति सूत्रे त्रयाणामपीति पाठमङ्गीकृत्य
प्राज्ञस्य प्रकरणित्वसमर्थनार्थं तदित्याशयेन तत्सूत्रमेवं व्याचख्यौ ।
मोक्षा भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्युक्तानां त्रयाणां पुरुषप्रकृति-
देवतावर्गानामपि वाक्योपक्रमे उपन्यासः, प्रतिवचनं, तत्प्रश्नश्च
प्रसज्येयाताम् । न ह्येवं दृश्यते । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता
इत्यादिना केवलब्रह्मण एव प्रश्नदर्शनात् । यः कारणानि निखि-
लानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यादिना केवलब्रह्मण
एवोपन्यासदर्शनाच्चेति ।

तदसङ्गतम् । अपिशब्दघटितपाठस्य काप्यदर्शनात् । सांख्ये-
ऽपि देवतावर्गस्याधिदैवतत्वेन भोग्यकोटिपतिततया पृथग् ज्ञेयत्वा-
ऽनङ्गीकारेण त्रयाणां प्रश्नाद्यापत्तेरपि दातुमशक्यत्वात् । किं कारण-
मिति श्रुतावपि विचारस्यैव दर्शनेन तत्र प्रश्नत्वायोगात्, ते ध्यान-
योगानुगता अपश्यन्नित्यग्रेऽपि दर्शनकथनेन प्रतिवचनादर्शनाच्च ।
एवं पूर्वोत्तरग्रन्थेऽप्यवगतव्यमिति दिक् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ अत्र भाष्यं निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते । मायादि-

क्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां नामापि नास्तीति सिद्धम् । चकारोऽधिकरणसम्पूर्णत्वद्योतकः ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । ननु प्रकरणवशात् पूर्वमस्मदुक्तोऽर्थोऽन्यथा वर्णितः । यत्र प्रकरणापेक्षैव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानाः सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहासेनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थाध्याये विद्यमानत्वात् पूर्वापरसम्बन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र, ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यैव निरूपिता ।

वादानां निराकृतिरपि शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरेव बोध्या ॥७॥१ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुत्यन्तरेणेत्यादि * । अत्रापि साध्यमानुमानिके श्रौतत्वाभावरूपमेव । अजामन्त्रस्थोऽजाशब्दस्तु पूर्वपक्षोत्थाने द्वारमतः संशयं तद्वीजं चानुल्लिख्य पूर्वपक्षं विषयवाक्यं चाहुः । * नन्वित्यादि * । नन्वस्य मन्त्रस्य श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्याये, य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकाभिहितार्थो दधातीत्यादिमन्त्रैर्ब्रह्म प्रकृत्यैव पठितत्वाद् उपनिषद्धारम्भेऽपि, किं कारणं ब्रह्मेति ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् कथमस्य कारणानपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तदनपेक्षतामुपपादयति * यद्यपीत्यादि * तथाच यथा प्रणवादिमन्त्राणामर्थान्तरवाचकानां प्रकृतोपयोग, इमं मे धरुण इत्यादीनां च सूर्याद्युपस्थाने, तथास्यापि मन्त्रस्य कपिलमतसिद्धार्थवाचकस्यैव ब्रह्मविद्योपयोग इत्येष मन्त्रः स्वार्थनिरपेक्ष एवेति शङ्केत्यर्थः । किञ्चात्र यद्येक एव मन्त्र एतादृशोऽन्ये त्वन्यादृशा इति स्यात् तदा बहूनामनुग्रहो न्याय्य इत्यस्यैवार्थोऽन्यथा कल्प्येतापि । यथा कठवल्लीमन्त्रस्य । इह तु

तथापि पूर्वकाण्डे प्रणवादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तरवाचकस्यैव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति च । तथा ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशमवजा हेका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । अग्रे च यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिप्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येदिसादि च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि वैदिकमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते ॥ चमसवदविशेषात् ॥ अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासते ऋषयः सप्त तीरे वागृष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । न हि कर्मविशेषं कल्पयित्वा तत्रार्वा-

मन्त्राणां बहूनां तादृशत्वात् तदपि न वक्तुं शक्यमित्याह । * ते ध्यानेत्यादि * । तथाचात्र स्वगुणैर्निगूढत्वम् । अग्रिमे मुक्तामुक्तात्मसङ्घौ भोक्तृभिर्भोग्यार्थैर्मन्त्रादिकार्यैर्युक्ता अनादिः प्रकृतिः । तदग्रिमे चाधिष्ठातृत्वम् । तदग्रिमे च कपिलस्य नाम तद्धर्माश्च प्रत्यभिज्ञायन्ते । एतावान् परं विशेषो, यत् कापिलैः प्रकृतिः स्वतन्त्रोच्यते । अत्र तु परमेश्वरशक्तित्वेनेति । न तावता तस्या अजात्वहानिः । शक्तेर्नित्यत्वात् । अतः शक्तित्वमात्रेण विशेषेण कपिलमतप्रत्यभिज्ञापकनानापदानादरणमनुचितमिति सांख्यमनस्यानुमानिकत्वोक्तिः प्रधानस्याशब्दत्वोक्तिश्चानुपपन्नेति प्राप्ते इत्यर्थः । सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * उच्यते इत्यादि * । एकपदमिदं सूत्रम् । चमसेन तुल्योऽविशेषश्चमसवदविशेषस्तस्मात् । स्यात् सांख्यमतमत्र, यदि तस्याः सृष्टिकरणे स्नातन्त्योपपादको रजःसत्त्वतमः साम्यावस्थात्मकः स्वरूपस्य विशेषो विधातुं शक्येत । स च न शक्यते । शक्तित्वेन शक्तिमदधीनोदयतया तत्सापेक्षतयैव सिद्धत्वात् । नच स्वगुणैर्निगूढत्वं तद्वमकम् । तत्र स्वपदेन ब्रह्मण

ग्विलचमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण भक्ष-
येयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन
रजःसत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते क-
ल्पयितुम् । कपिलऋषिवाक्यमप्यनिससंयोगभयान्निसऋषेरेवानु-
वादकम् । तस्मान्न मन्त्रमात्रेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः
कल्पयितुं शक्यः ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्विल इति मन्त्रव्याख्यानमस्ति । शि-
रश्चमसः प्राणा वै यशः प्राणा वा ऋषय इति । नात्र तथा व्या-
ख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति तुशब्दः । अजाशब्देन ज्यो-
तिरेवोच्यते । यथा ह्यजा अल्पदोग्ध्री तथेयं नश्वरमुखदात्री ।

—————

एव ग्रहीतुं शक्यतया तद्गुणानामेव ग्राह्यत्वात् । उत्तरार्द्धे, यः
कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक इत्यनेना-
पि तस्यैव परामृष्टत्वाच्च । नापि भोक्तृभोग्यार्थयोगस्तथा । जन्यायां
शक्तावपि तथात्वस्य पुराणसिद्धत्वात् । नापि, योनिं योनिमिति
तद्गमकम् । वीप्साया बहुत्वस्य च बाधकत्वात् । नाप्यंशभेदात् स-
माधिः । तस्यापि शक्तिसाधारणत्वात् । अतश्चमसवाक्यवदत्राप्यु-
रीत्या कल्प्यमानस्य विशेषस्याभावान्न सांख्यमतसिद्धिः । कपिल-
वाक्यादसिद्धिस्तु भाष्य एवोपपादितेति पूर्वाधिकरणोक्तमधुष्ण-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॥ सूत्रमवतारयन्तो
व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । * इतीमामिति * इति हेतोश्चमस-
हृष्टान्तस्य वक्तुमशक्यत्वादजाशब्दे यौगिकार्थमाहत्याध्यात्मप्रकर-
णासंबद्धत्वाद्वृद्धार्थं च विहायात्र सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाङ्गीकार्येती-
मामित्यर्थः । नन्वजाशब्दार्थानिर्द्धारे कथं तत्परिहार इत्यत आहुः ।
* अजेत्यादि * । तर्ह्यजाशब्दप्रयोगः कुत इत्यत आहुः । * यथेत्या-
दि * । तथाच पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शरा इति-

अग्निःसूर्यसोमविद्युद्रूपां ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा । भगवत्कार्या
शरूपत्वात् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्रुतेश्च प्र-
थमोत्पन्ना देवता अजाशब्देनोच्यते । तत्र हेतुः । उपक्रमात् ।
अत्रैवोपक्रमे, तदेवाग्निस्तद्वायुस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा इति । द्वा सु-
पर्णेति चाग्ने । मध्ये चायं मन्त्रः पूर्वोत्तरसम्बद्धमेव वदति । सा
मुख्या सृष्टिः । अजद्वयं जीवब्रह्मरूपमिति । अत्र प्रकरणे न
स्पष्ट इति निरूपयति । तथाहि श्रुत्यन्तरे स्पष्टमेव अधीयत एके ।

वन्निगीर्याध्यवसानेन तथात्वबोधनाय प्रयोग इत्यर्थः । ननु किं त-
ज्ज्योतिर्यदेवमुच्यत इत्यत आहुः । * अग्नीत्यादि * । अग्निःसूर्य-
सोमविद्युद्रूपत्वाज्ज्योतिः । रूपादिति पाठे भावप्रधानो निर्देशः ।
रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु सन्दिग्धत्वाद् बोध्यः । छान्दोग्ये षष्ठे
प्रपाठके सत्यकामाय हंसेन, अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला
विद्युत् कलैष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नामे-
त्युक्तो यश्चरणस्तद्रूपा । तस्य चरणरूपत्वं तु, तत् तेजोऽसृजतेति श्रु-
त्युक्तभगवत्कार्याशत्वात् तस्य त्रिरूपत्वं, कार्यत्वस्वीत्वे च । तासां
त्रिवृतमिति श्रुतेः । चोऽवधारणे । अतः प्रथमोत्पन्ना या देवता तेजो-
रूपा सैवान्नाजापदेनोच्यत इत्यर्थः । ननु तस्या अत्र कथं प्रत्य-
भिज्ञानमित्यत आहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । तथापि चेतनाधि-
ष्ठितत्वस्य कथं प्रत्यभिज्ञानमित्यत आहुः । * द्वा इत्यादि * । सैव
कुत उच्यत इत्यत आहुः । * सा मुख्या सृष्टिरिति * । सा त्रिवृतकृत-
देवतारूपा मुख्या सृष्टिः । सृष्ट्यन्तरकरणसमर्थमाद्यं कार्यमत उ-
च्यत इत्यर्थः । एवमन्नाजामन्त्रस्य पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । उत्तरार्द्धं
व्याकरोतीत्याहुः । * अजद्वयमित्यादि * । नन्वज्ञाया ज्योतिष्वेन
निरूपणमयुक्तम् । छान्दोग्ये तेजस उत्पत्तिकथने त्रिरूपताया अनु-
क्तत्वात् । भाष्ये च हंसोक्तचरणरूपत्वेन व्याख्यानमयुक्तम् । त-
स्यापि तन्नानुक्तत्वादित्याशयेन सूत्रशेषमवतारयन्ति * अत्रेत्या-
दि * । अत्र प्रथमकार्यप्रकरणे त्रिरूपत्वं, हंसोक्तश्चरणो न स्पष्ट

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्न-
स्येति । एवमग्रेऽपि कलात्रये । अनेन जीवेनात्मनेति जीवब्रह्म-
णोश्चानुप्रवेशः । बीजेऽपि त्रैविध्यमिति सरूपत्वम् । भगवतो-
ऽभोगे हेतुः—जीवेन मुक्तभोगामिति । तस्मात् प्रकृतेऽपि चम-
सवच्छरूतावेवार्थक्यनाम्न सांख्यमतप्रतिपादकत्वम् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

ननु द्विविधा शब्दप्रवृत्तिः । योगो, रूढिर्वा । तत्राजाशब्द-
श्रद्धागायां रूढः । न जायत इति योगः । अनुभयरूपत्वात् कथं
सृष्टिवाचकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ कल्पनोपदेशाच्च ॥ कल्पना-
त्रोपदिश्यते ।

इति हेतोस्तत्रत्यं श्रुत्यन्तरं दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * यदग्रेरि-
त्यादि * । ननु यदि तेजोरूपा देवताभिप्रेता तदा सूत्रकृता तेजः-
पदमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः । * एवमित्यादि * । * कलात्रय
इति * सूर्यसोमविद्युद्रूपे । तथाचैतदग्रे, यदादित्यस्य रोहितं रूपं
यच्छन्दमसं यद् विद्युत इत्यादिनिरूपणात् तत्र हंसोक्तपादरूपता-
द्विधर्मनिरूपणार्थं ज्योतिःपदं प्रयुक्तं, न तेजःपदमित्यर्थः । अस्यां
श्रुतौ जीवब्रह्मणी कुत्रोक्ते इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * अनेनेत्यादि * ।
जीवेनेति सहार्थतृतीययाऽऽत्मनेतिकरणतृतीयया च बोधिते इत्य-
र्थः । सरूपत्वकथनप्रयोजनमाहुः । * बीजेऽपीत्यादि * । बीजं मां
सर्वं भूतानां विद्धि पार्थ सनातनमिति वाक्याद् बीजं भगवान् ।
तत्रापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्रैविध्यमस्तीत्यतः प्रजासरूपत्वम् ।
तथाच कार्यकारणयोः सालक्षण्यस्यैतत्सर्गिकत्वेनार्थात् प्राप्तावपि
यत् सरूपत्वकथनं, तत् प्रजानां तेजोऽब्रह्मात्मकत्वेऽपि बीजधर्मस्य
सच्चिदानन्दरूपत्वस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । * तस्मादिति * यस्मा
देवं वाक्यतात्पर्यं तस्मात् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति ।
* नन्वित्यादि * । परिहारं व्याकुर्वन्ति * कल्पनाऽग्रेत्यादि * ।

आद्या सृष्टिः कल्पनया अजाशब्देनोच्यते । यथा
 राजा वर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता तथेयमिति उपदेश-
 पदात् तथोपासनमभिप्रेतम् । चकारात् परोक्षवादोऽपि देवस्य
 हिताय । यथा आदित्यो वै देवमधु, वाचं धेनुमुपासीत । द्युलो-
 कादीनां चाग्नित्वं पञ्चाग्निविद्यायां तथा प्रकृतेऽप्यविरोधः ।
 योगरूढिव्यतिरेकेणाप्येषा वेदे शब्दप्रवृत्तिः । तस्मादजामन्त्रेण
 न सांख्यमतसिद्धिः ॥ १० ॥

एतस्यैव विवरणम् * आद्येत्यादि * । कल्पनाया विवरणं * यथे-
 त्यादि * । तथाच तस्या भगवत्साहित्येन कार्यसाहित्येन चोपा-
 सनार्थं गौण्याऽजत्वोपदेश इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्गाटयन्ति । *
 चकारादित्यादि * । चोऽप्यर्थे । तत् तेषां न प्रियं यन्मनुष्या वि-
 दुरिति श्रुतेर्मनुष्याणां ज्ञानं देवहिताय न भवतीति तद्धिताय,
 यथेन्द्रे इन्द्र इति परोक्षवादस्तथात्र चतुर्मुखाऽजन्त्यायेनास्मदादि-
 साधारणजन्माभावात् प्रथमकार्ये ज्योतीरूपेऽजेति परोक्षवादो, भ-
 गवत्प्रियत्वाय वा परोक्षवाद इत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथे-
 त्यादि * । अत्रायमर्थः । सांख्यसमाससूत्राणां पञ्चशिखवृत्तौ सूर्य-
 स्य चक्षुरधिदैवतत्वेन सिद्धत्वान्मधुविद्योक्तस्य मधुत्वस्य तस्मिन्
 वक्तुमशक्यत्वेन सांख्यवादिनापि तत्र गौण्येव वृत्तिः कल्पनोपदेश-
 मादायैवावरणीया । अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेः । निर्गुणादिश्रुति-
 विरोधश्चेति सूत्रयतः कपिलाऽऽचार्यस्यापि तद्विरोधस्यासह्यत्वा-
 त् । अतो यथा मध्वादिविद्यायां कल्पनोपदेशस्त्वयाङ्गीक्रियते
 तथा श्रुतिविरोधपरिहारायात्राप्यङ्गीकार्यमिति प्रतिवादिबोधनार्थं
 तदनुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पुरुषविधब्राह्मणे रमणार्थं सृष्टिं प्रकृत्य
 अजेतराभवद् बस्त इतर इति श्रावणादत्रापि तादृगाकारमादाय चतु-
 र्मुखाऽजन्त्यायबाधादजात्वमाद्यसृष्टेरुच्यते बन्धकत्वाय । नचात्र
 मानाभावः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान
 इत्यग्निमग्रन्थेन तथावसायात् । एवं मधुविद्यायामपि, दृष्ट्वैव तृप्य-
 न्तीति दृप्तिलिङ्गादादित्यस्य मधुत्वम् । नच विरोधः । सैषा त्रय्येव

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

मन्त्रान्तरेण पुनराशङ्क्य परिहरति । बृहदारण्यकषष्ठे श्रूयते ।
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं
विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतमिति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्य-
न्ते, न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समासानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः

विद्या तपतीति श्रुत्या शब्दात्मकत्ववद् रसात्मकत्वेऽप्यदोषात् ।
एवमेव वाचो धेनुत्वमपि धरणीवज्ज्ञातव्यम् । एवं द्युलोकादीना-
मग्नित्वमपि । सर्वे सर्वमयमिति तापनीयश्रुतेः सर्वत्र सर्वसत्त्वात्
तत्तदुद्भवानुद्भवयोर्भगवदिच्छाया नियामकत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्या-
किञ्चित्करत्वादिति । तदेतदुक्तं—चकारात् परोक्षवादोऽपीति * ।
अनेनैवाशयेन सुबोधिण्यां निगमकल्पतरोरित्यत्र, असौ वा आदि-
त्यो देवमध्विति स्वर्गस्थानां सूर्यो मधु । यथास्माकं सारघमित्यु-
क्तम् । एतावान् परं विशेषो यच्छ्रुतौ परोक्षवादोऽत्र नेति न कोऽपि
शङ्कालेशः ॥ १० ॥ २ ॥

न संख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति * मन्त्रान्तरेणेत्यादि * । * आशङ्कोति * सांख्यमतस्य भौ-
तत्वमाशङ्क्य । तेन विषयरूपहेतुभेदादधिकरणान्तरत्वं वा, पूर्वशेष-
त्वान्नवेत्यपि बोधितम् । विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * । अत्र षष्ठ्य
इति काण्वपाठाभिप्रायेणोक्तम् । माध्यन्दिनानां चतुर्थे दर्शनादिति ।
मन्त्रार्थस्तु, यस्मिन्नेते पञ्चादय आकाशान्ताः प्रतिष्ठितास्तमात्मान-
मेवं ब्रह्माऽमृतं विद्वानन्यो जीवः, अमृतो मुक्तो भवतीति शेषः ।
अन्यैस्तु तमेवात्मानं ब्रह्माऽमृतं विद्वानहममृत इति मन्य इति व्या-
क्रियते । अनेन मन्त्रेण कथमाशङ्कोत्थानमित्याकाङ्क्षायामस्मिन् मन्त्रे
पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् पञ्चसंख्याविषयकपञ्चसंख्यान्तरभ्रवणाभि-
मानरूपेण मूढप्राहेणेति वक्तुं तं व्युत्पादयन्ति * यद्यपीत्यादि * । त-
थाच तद्विषयित्वसंख्यानुपसङ्ग्रहान्मूढप्राह इत्यर्थः । कथं समासा-
नुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्यादि * । अय-

पञ्चशब्दः संख्यावाची, संख्येयवाची वा ? । आद्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वात् षष्ठीसमासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येय-
परत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे पञ्चत्वमेव पूर्ववच्चेदनन्वयः । विधाय-
काभावाच्च ।

अतो वीप्सा । पञ्चजनसंज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति य-

मर्थः । संख्योपसङ्गहार्यं पञ्चानां पञ्चेति समासे वाच्ये पञ्चसंख्या-
या एकत्वाद् ब्राह्मणसमाज इत्यत्र ब्राह्मणानामित्यस्येव पञ्चानामित्य-
स्य संख्यावाचिनो बहुवचनान्तस्य प्रवेशो न वक्तुं शक्य इति न
षष्ठीसमासः । यदि पञ्चशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वेन दारा इत्या-
दिवद् बहुत्वस्याविवक्षितत्वेन प्रवेशो विभाव्यते, तदापि पञ्चपञ्चे-
त्यस्य पञ्चसंख्यासम्बन्धिना पञ्चसंख्येत्यर्थो वक्तव्यः । सम्ब-
न्धश्च विषयतया वक्तव्यः । तथा सति तस्यां संख्यायां तत्संख्या-
ऽभावात् समासानुपपत्तिः । अनेन सप्तमीसमासोऽपि नेत्युक्तप्रायम् ।
एवमन्येऽपि बोध्याः । यदि चाद्यस्य पञ्चशब्दस्य संख्येयपरत्वेन द्वि-
तीयस्य संख्यापरत्वेन सप्तमीसमासो भाव्यते, तदा पञ्चसंख्यासं-
ख्येयेषु पञ्चसंख्येत्यर्थलाभादभीष्टायाः संख्याया असिद्ध्या समास-
वैयर्थ्यम् । यदि च पूर्ववदाद्यस्य संख्यार्थत्वं, द्वितीयस्य संख्येया-
र्थत्वं, तदापि षष्ठीसमासे संख्येयबोधकपदादेव विशेषणीभूतसं-
ख्यालाभेन पूर्वपदस्यानन्वयः । सप्तमीसमासे तु संख्यायां संख्येया-
भावानुत्तरपदस्यानन्वयः । नचात्रासूर्यं पद्या राजदारा इतिवद्-
समर्थसमास एवास्त्विति वाच्यम् । अत्रासूर्यललायोर्दशितपोरि-
तिवत् तादृशसमासज्ञापकाभावादिति । एतेनान्येऽप्यसमर्थसमासा
निवारिताः । एवं समासानुपपत्त्या तन्मतं दूषयित्वा सूत्रोक्तं पूर्व-
पक्षहेतुं साधयितुं पुनस्तन्मतोत्थापनायाहुः । * अत इत्यादि * ।
यतः पूर्वोक्तरीत्या न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्गहोऽतस्त्वया असमस्त-
योरेव पञ्चपञ्चेति पदयोर्वीप्सा द्विरुक्तिर्वा, समासान्तरेण पञ्चजन-
संज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वं यथासम्भवं त्वदभीष्टं यथा स्यात् तथा
अर्थो वक्तव्यः । स चेत्थम् । वीप्सापक्षे पञ्चसंख्यायायाः पञ्चगुण-

थासम्भवमर्थः । तथापि मूढग्राहेण संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थं केन-
चिद्धर्मेण पञ्चसंग्रहकेण भाव्यम् । स च तेषां मते न सम्भवति ।
तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते नानाभावादेव स्वीकर्त-
व्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकूतिचित्त्यन्तःस्थितत्वधर्मा वक्तुं श-

त्वबोधकस्याभावाद्दशानामेव बोधो न पञ्चविंशतीनाम् । अतो,
यस्मिञ्जनाः पञ्चशः पञ्चैत्येवं संख्योपसङ्ग्राह्या । द्वितीयपक्षादरे तु
पञ्चजनपदस्य, दैत्यः पञ्चजनो महानित्युक्ते दैत्यं वा; स्युः पुमांसः
पञ्चजना इतिकोशेक्तेषु मनुष्येषु वा रुद्धिमाश्रित्य पञ्च पञ्चपूल्य
इतिवत् पञ्चानां पञ्चजनानां समाहारः पञ्चजना इति समासो,
लिङ्गव्यत्यादेशलान्दसत्वं वक्तव्यम् । अथवा दिक्संख्ये संज्ञाया-
मित्यनेन सप्तर्षय इतिवत् पञ्च च ते पञ्चजनाश्चेति संज्ञासमासो
वा वक्तव्यः । तत्र पूर्वस्मिन् विकल्पे दैत्यस्यैकत्वेन समाहारास-
म्भवाच्च समासः । द्वितीयविकल्पे तु मनुष्याणां बहुत्वेन समूहग्र-
टकतया समाससम्भवेऽपि विशेषणीभूतपञ्चत्वोपपत्त्यर्थं, वैवस्वतो
न तृप्यति पञ्चभिर्मानवैर्यम इति मन्त्रोक्ता वा, जना यदग्निमयजन्त,
पञ्चेति यागसम्बन्धलिङ्गेन निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा वा ग्राह्याः ।
तदापि न पञ्चविंशतिसंख्योपसङ्ग्रहः । संख्याया एकस्मिन्नेव पञ्च-
शब्दे प्रविष्टत्वेन गुणकसंख्यान्तरस्याभावात् । तथा संज्ञासमासपक्षे-
ऽपि वस्तुतस्तु विशिष्टादिषु सप्तर्षय इतिवत् पञ्च पञ्चजना इति
संज्ञायाः कुत्राप्यभावात् समासस्यैवानुपपत्तिः । अत एतत्सर्वं वि-
हाय जनयन्तीति जना इति योगं चाश्रित्य तत्त्वानि ग्राह्याणि ।
ततः पञ्चानां जनानां समाहारः पञ्चजनाः, पञ्चानां पञ्चजनानां सः
पञ्चपञ्चजना इति समाहारसमासद्वयस्य वा; पञ्चगुणिताः पञ्च प-
ञ्चपञ्च, ते च ते जनाश्चेत्युत्तरपदलोपिगर्भस्य कर्मधारयस्य वा
आश्रयणेन पञ्चविंशतिसंख्यामुपसंगृह्य वेदान्ते मोक्षाधिकारान्मु-
मुक्षुभिः कपिलस्मृतिसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ग्राह्याणीति त-
न्मतस्यापि भूतत्वकल्पनं मूढग्राह इतीदं सर्वं, संख्योपसङ्ग्राहदो-
ष्यनेनोत्थाप्य, नेत्यनेन निषेधन्ति । तत्र हेतुः—नानाभावादिति * ।

क्यन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इत्यन्यथोपगमात् ।

पुरुषे वैलक्षण्याभावप्रसङ्गश्च । किञ्च नायं श्रुत्यर्थ इति श्रुता-

तद् व्याकुर्वन्ति * तथापीत्यादि * । एवं बाधेऽप्युक्तरीत्या मूढग्राहेण संख्योपसङ्गहेऽपि जनशब्दवाच्यानां तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञानार्थं तत्पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहकेण केनचिद्धर्मेण सांख्यमते भाव्यम् । तादृशश्च धर्मस्तन्मते अप्रसिद्ध इति न सम्भवति । तदसम्भवे सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युर्न तु पञ्चपञ्च । अतस्तेषां संख्यासङ्ग्रहस्यावश्यकत्वात् पञ्चकनिष्ठपञ्चत्वसङ्गाहका धर्मा नानाभावाः प्रकृतित्वादिधर्मेभ्योऽतिरिक्तो भावो धर्मो येषां तादृशाः स्वीकर्तव्याः । नच तादृशमभावः । भूतादिषु भूतत्वतन्मात्रात्वाकृतित्वचिच्चित्त्वानां प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारमनस्स्वन्तःस्थत्वस्येत्येवं तादृशां वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यप्येवं शक्यते वक्तुं तथापि न ते तथोक्तवन्तः । मूलप्रकृतिरित्यादिना एकैकनिष्ठसप्तनिष्ठषोडशनिष्ठानां चतुर्णामेव धर्माणां स्त्राभिमतसंख्यासङ्गाहकत्वेनोपगमात् । तथाचायं सूत्रार्थः । पञ्चपञ्चजना इत्यत्र केन चित् समासेन संख्योपसंग्रहादपि न सांख्यमतस्य शब्दवत्त्वम् । कुतः ? । नानाभावात् । संख्यासङ्गाहकधर्माणां तन्मते पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मभिन्नत्वेन विद्यमानत्वात् । यदि हि तत्त्वेषु श्रौतत्वं तदभिप्रेतं स्यात् सङ्गाहकधर्माणां श्रौतशब्दविरुद्धसंख्याकत्वं न ब्रूयुरतस्तथेति । भाष्ये, आकृतित्वं कर्मेन्द्रियाणां धर्मः । चित्चित्त्वं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । अन्तःस्थितत्वं प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारमनसाम् । सांख्यकारिकायां तु प्रकृतित्वं तत्त्वान्तरोपादानत्वम् । प्रकृतिविकृतित्वं किञ्चित्त्वोपादानत्वे सति किञ्चित्त्वोपादेयत्वम् । विकारत्वं साक्षात् तत्त्वोपादेयत्वम् । पुरुषत्वं चोक्तत्रितयविलक्षणत्वं बोध्यम् । जनशब्दोऽपि तन्मते विरुद्ध्यत इति दूषणान्तरमधिकमाहुः । * पुरुष इत्यादि * । जनशब्दस्य जनकत्वोपाधिना तत्त्व-

वेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । चकारादात्मा बहिष्भि-
सधिकरणत्वेनोक्तः । तस्मान्नानेनापि मन्त्रेण तन्मतसिद्धिः ॥११॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

नन्ववश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तदनुरोधेन लक्षणयापि
ज्योतिःशास्त्रवत् पञ्चपञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिक-
ल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्यार्थमात्माकाशयोराधाराधेयभावः प्रदर्शित-

वाचकत्वेन गृहीतत्वात् पुरुषेऽपि तदापत्या तथेत्यर्थः । नच छत्रि-
णो यान्तीतिवद् गौण्या तत्सङ्ग्रहान्न दोष इति शङ्क्यम् । तत्र प्रत्य-
क्षस्येवात्र गौणीनियामकस्याभावेन तस्या वक्तुमशक्यत्वाज्जनशब्दे
युगपद् वृत्तिद्वयापातादगतिकगतित्वाच्चेति । हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति ।
किञ्चेत्यादि । आकाश आत्मा चेत्येतयोरतिरेकाज्जनशब्दोक्तेभ्य
आधिकायात् संख्याविरोधे सति न तन्मतसिद्धिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्या-
दि * । अयमर्थः । पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहे मन्त्रवर्णविरोधो दोष-
त्वेनोक्तः । सोऽस्माभिः परिक्रियते । यतो मन्त्रस्यार्थो भवतामस्माकं
चावश्यं वक्तव्यः । तत्र भवन्मते आत्मनि प्रतिष्ठिता द्विपञ्चसंख्याकाः
पञ्चविंशतिसंख्याका वा एते जनाः, पञ्चसंख्याका वा एते पञ्चजना
इति निश्चेतुमशक्यत्वादस्मन्मते तु पञ्चविंशतिसंख्याकानां तत्त्वानां
निश्चितत्वादस्मन्मतमेव ज्याय । एवं सति तदनुरोधेन यथा,
पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्षे शतकतुरित्यत्र द्वादशसंख्याघ-
टकतया पञ्च सप्तेति पदद्वयेऽवयवद्वारेण समुदायं लक्षणा । तथात्र
पञ्चविंशतिसंख्याघटके पञ्चेतिपदद्वये समुदायलक्षणया, अथवा,
त्रिणवेनौजस्कामं याजयेत्, युद्धं त्रिणवरात्र तदभूत्तुमुलमुल्वणमि-
त्यत्र यथा त्रयो नव यत्रेति बहुव्रीहस्तथात्र पञ्च पञ्च यत्रेति बहुव्री-
हिणा सुष्ठुका च गणलक्षणयापि ज्योतिःशास्त्रे इव पञ्चपञ्चशब्दः
पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । एवं वाचकत्वे कल्पितेऽत्र पञ्च-
विंशतितत्त्वसिद्धावेवं मन्त्रार्थः । यस्मिन् पञ्चविंशतिसंख्याकानि
तत्त्वानि आकाशश्च प्रतिष्ठित उत्कर्षे प्राप्तस्तमात्मानमेव ब्रह्माऽमृतं

स्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति ।

ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा, क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वव्यापारेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां

विद्वान् अमृतो मुक्तो भवतीति मन्य इति । नच तत्त्वेष्वात्माकाशयोः प्रविष्टत्वात् पुनस्तत्कथनमतिरेकापादकतया बाधकमिति शङ्क्यम् । यतोऽत्र तत्रत्ययोर्गणस्थयोरेवात्माकाशयोराधाराधेयभावः । आत्मनः स्पृष्टमाहात्म्यर्थं प्रदर्शितां योऽन्यत्र सर्वाधारत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धः सोऽपि यस्मिन्निति । अन्नात्मन आधारता, मोक्षे इच्छाऽस्तीतिवद् विषयतया । तथाच यस्मिन्नात्मनि विषये तत्त्वान्याकाशश्च सङ्गततत्त्वतया परार्थत्वेन ज्ञेयत्वरूपां प्रतिष्ठां प्राप्तवन्तस्तमात्मानं विद्वान्स्त्विति निर्गलितोऽर्थः । अतो मन्त्रे तन्मतसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * प्राणादय इत्यादि * । भवेद्यं मन्त्रविरोधपरिहारो यद्यस्मन्मते पञ्चजनानामनिश्चयः स्यात् । स तु नास्ति । यतः प्राणादयो निश्चिताः पञ्चजनाः । कुतः ? । वाक्यशेषात् । बहूनां प्राप्तौ वक्ष्यमाणस्य वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् । एतस्य वाक्यशेषत्वे प्रत्यवतिष्ठते * नन्वित्यादि * । एकवाक्यलक्षणे परस्परसाकाङ्क्षत्वस्यैकवाक्यताबीजस्य सूचितत्वात् तस्याश्चात्राप्रतीयमानत्वे एकवाक्यत्वाभावेन शेषताया निश्चेतुमशक्यत्वात् कथमस्य वाक्यशेषत्वमित्यर्थः । एवं प्रत्यवस्थाने तां व्युत्पादयन्ति * उच्यते * प्राणाऽऽदय इत्यादि * । सत्यमापाततो नाकाङ्क्षा प्रतीयते । तथापि सूक्ष्मविचारे, प्राणादय इत्यादिनोक्तप्रकारेण पुनः प्राणादिमस्त्वं बाधितं स्यादित्यतः प्रतीयते । किञ्च । ते निश्चिक्युरित्युत्तरार्द्धाद् भगवतो माहात्म्यनिरूपणार्थमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । सांख्यमते जेश्व-

पुनः प्राणादिमन्त्रं बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च ।
 अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो
 बुद्धेः पञ्चवृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः पञ्चजनाः । “संशयोऽथ
 विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृ-
 त्तितः पृथग्” इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं स्वकार्यजननं न स्वतः
 किन्तु भगवत इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं सङ्गतं स्यात् । खण्डत्वाच्च
 शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद् भगवतो न माहात्म्यविरोधः । तत्र

रानङ्गीकाराद् भगवतो माहात्म्यविरोधश्च स्यादतो ऽपि सा प्रती-
 यते । अतस्त्वद्गीत्या वाक्यस्याबोधकत्वात् तस्य स्वार्थनिर्वाहार्थम-
 न्योऽर्थो वर्तते । अन्यार्थे वर्तते इति सप्तम्यन्तपाठे तु, तद्वाक्यम-
 न्यार्थे वर्तते इत्येवं व्याख्येयम् । पञ्चजनवाक्यस्य च सांख्यरीत्या
 पञ्चपञ्चकनिष्ठधर्मपञ्चकानुपलम्भात् पञ्चपञ्चजननिश्चायकोऽन्योऽर्थो
 वर्तते । स क इत्यपेक्षायां संशयादिरूपपञ्चबुद्धिवृत्तिजनकाः पञ्च-
 जनास्ते पञ्चेति पञ्चानां ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वमर्थः प्रतीयते । तदेतदु-
 क्तम् * अतो बुद्धेरित्यादि * । एवं सति प्राणवाक्यं तेषां कर-
 णत्वं बोधयत् पञ्चजनवाक्यसूचितं कार्यमाकाङ्क्षते, पञ्चजनवाक्यं
 च तेषां तदित्यादिनोक्तरीत्या प्राणवाक्योक्तं भगवन्तमाकाङ्क्षत इति
 द्वयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वे ब्रह्मबोधकतया च द्वयोरेकार्थत्वे ब्रह्मज्ञाना-
 र्थतया द्वयोरेकप्रयोजनकत्वे च सति यदत्रानुपपद्यमानत्वेनोक्तं
 तत् सर्वं सङ्गतं स्यादतोऽस्य वाक्यशेषत्वम् । यदि चोभयोः पर-
 स्परसाकाङ्क्षत्वाद् गौणमुख्यभावाच्च एकस्य शेषित्वमपरस्य शेष-
 त्वमिति नोपेयते, तदा तु साकाङ्क्षत्वेन खण्डत्वादेव शेषत्वमतो न
 वाक्यशेषत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्राणादिप्रवर्तकत्वं जीवस्याप्य-
 स्तीति भगवन्माहात्म्यमत्र वाक्यद्वये ऽपि न स्फुटतीति तद्विरोधात्
 कथमस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । नन्वत्र प-
 ञ्चैव प्राणादयः प्रतीयन्ते, नान्ये इति कथमत्र सर्वप्रवर्तकत्वसिद्धि-
 रित्यतः पञ्चसु सर्वनिवेशं व्युत्पादयन्ति * तत्रेत्यादि * । प्राण-

प्राणशब्देन त्वग्ग्राणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठितेखन्नं गृहीत्वम् । वाग् वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहभावित्वात् । कचिदेकग्रहणं, कचिदुभयग्रहणमिति तेनते सर्वे पञ्चैव भवन्त्यतिरिच्यते परमाकाशः ।

तस्मात् प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मतसिद्धिः ॥१२॥

शब्दो मुख्यप्राणवाचकः । स च वायुरूप इति प्राणशब्देन वायु-
विकारभूता त्वक्, तत्सहभूतं घ्राणं मुख्यप्राणस्य रूपान्तरभूता अन्ये
अपानादयः प्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठिता । तन्निरन्नस्य
वर्द्धते इति वाक्यादत्यन्तान्नाकाङ्क्षिणीति तद्ग्रहणायात्रान्नं गृहीत-
म् । पाठान्तरेऽन्नस्थाने ज्योतिः पठितम् । तच्च तेजः । वाक् च ते-
जोमयीति सा तेजसीति तेन वाक्सद्ग्रहः । अत्ता चान्नं चैकत्र भ-
वतः । अत्तार्थमेवात्रप्राकट्यात् । अतोऽन्नग्रहणेनैवात्तापि गृहीतः ।
तथाच तस्य तत्तत्सहभावित्वात् कचिदेकग्रहणं, क चिदुभयोर्ग्र-
हणम् । तेजस्येकस्या वाचो ग्रहणम् । प्राणान्नयोस्तूभयोस्त्वग्घ्रा-
णयो रसान्नयोश्च ग्रहणमिति सिद्ध्यति । तेन प्राणादिपदैरन्येषां
सङ्गृहीतत्वेन, चक्षुःश्रोत्रमनसां च कण्ठत उक्तत्वेनैते सर्वे प्रा-
णवाक्ये पञ्चसु निविष्टत्वात् पञ्चैव भवन्ति । अतः पञ्चजनवाक्ये-
ऽपि पञ्चजनपदेनैत एव सङ्गृह्यन्ते । अतिरिच्यते परमाकाशः । स
च भूतत्वादिविधया पृथिव्यादीनां भूतानां तद्गुणानां च सङ्ग्राहक
इति तेषां सर्वे ब्रह्मणि प्रतिष्ठितत्वकथनात् प्राणवाक्ये च तत्प्रवर्त-
कत्वकथनाज्जीवे तादृशत्वाभावेन वाक्यद्वयेऽपि भगवन्माहात्म्यमेव
स्फुटतीति ब्रह्मवाक्यत्वमेतयोरविवादमित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिजन-
कत्वं चक्षुःश्रोत्रमनसामेव, न तु प्राणान्नयोरतः कथं प्राणादीनां
पञ्चजनत्वमित्याशङ्क्यपि निरस्ता । केवलानां चक्षुरादीनां न तथा-
त्वमपि तु कर्तृगोलकादियुक्तानाम् । अतस्तद्विशिष्टानामेव पञ्चजन-
त्वमिति बोधनात् । किञ्चात्रैव ब्रह्मणि सर्वप्रतिष्ठासिद्ध्या पञ्च-
संख्यादीनामपि न निस्तात्पर्यकत्वम् । परोक्षवादत्वाच्चैव मुक्ति-
रिति सर्वं सुखम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । * तस्मादित्यादि * ।

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

काष्णपाठे, अन्नस्यान्नमिति नास्ति, तदा कथं पञ्च ? तत्राह ।

एवञ्चात्र पञ्चजनपदे योग आहतः ।

शङ्कराचार्यास्तु, ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र पञ्चसु प्राणेषु प्रयुक्तत्वात् प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्यत्रापि पित्रादिरूपेण प्राणस्यैवोक्तत्वाच्च जनसम्बन्धेन प्राणादीनां जनशब्दभाक्त्वे सिद्धे दिक्संख्येति संज्ञासमासबलात् पञ्चजनेतिसमुदायस्यापि प्राणादिषु रूढत्वमविरुद्धमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । ते वा एत इति श्रुतौ जनवचनस्य पुरुषपदस्य प्राणापानादिषु प्रयुक्तत्वेनान्येषु रूढ्यभावात् समुदायस्यापि तत्रैव रूढिसिद्ध्या वाक्यशेषोक्तेषु चक्षुरादिषु पञ्चजनशब्दस्य रूढेर्दूरनिरस्तत्वात् । नच प्राणापानादय एव पञ्चजनाः सन्तिवति वाच्यम् । तथा सति प्राणा इति बहुवचनेनैव चारितार्थ्ये आदय इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्वस्यापि वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्त इति कथनविरोधप्रसङ्गाच्चेति । समुदायशब्दार्थेऽवयवार्थस्याभावेन जनशब्दस्य तत्रानर्थकतया तेन तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्यन्ये ।

यदपि, देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि वा निषादपञ्चमाञ्चत्वारो वर्णा वा यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः पञ्चजनशब्द इति तत्परिग्रहेऽपि न दोषः । आचार्येण तु, न तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येतावन्मात्राभिप्रायेण वाक्यशेषोक्तमाहतमित्याहुः । तदपि स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । पूर्वोक्तपक्षद्वयोपगमे सर्वाधारत्वरूपब्रह्माहात्म्यासिद्ध्या पञ्चसंख्याया निस्तात्पर्यकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । वाक्यशेषानादरे खलेकपोतिकावत् सर्वपक्षापातेन वाक्यार्थनिर्णयाभावप्रसङ्गाच्च । वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वेन न्यायचर्चावैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अन्ये तु वाक्यशेषबलादेव पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु रूढिमाहुः । तत् पूर्वोक्तपक्षापेक्षया सम्यगपि वाक्यशेषस्य वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यादौ नियामकत्वेन शक्तिग्राहकत्वदर्शनाभियमस्य च प्रसिद्धप्रसूत्वरशक्तिसापेक्षत्वात् प्रकृते च प्रसिद्ध्यभावाच्चिन्त्यम् । तस्माद् योग एव साधीयानिति दिक् ॥ १२ ॥

ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाक् संवत्सर इति पूर्वं पठितो मन्त्रः । तत्र तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति । अन्नस्थाने ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रुतिमूलत्वम् ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकर्तुं श्रुतिविप्रतिषेधो नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुतौ सृष्टिभेदा बहवः । कचिदाकाशादिका । आत्मन आकाशः सम्भूत इति । कचित् तेजःप्रभृतिका । तत् तेजोऽसृजतेति । कचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ * व्याख्यानं पूर्वमेवेति * ज्योतिषा तेजोवाचौ ग्रहीतव्ये । मनसोऽन्नमयत्वेन मनसाऽज्ञात्तूरसना ग्राह्याः । चक्षुषैकं चक्षुरेव ग्राह्यमित्येवं पूर्वोक्तरीतिकमेवेत्यर्थः । ननु काण्वमाध्यन्दिनपाठविरोधादिह वाक्यशेषगतप्राणादिग्रहणं न युक्तम् । विकल्पापादकत्वादिति चेन्न । तुल्यबलतया षोडशग्रहणाग्रहणवत् श्रुत्यभिप्रेतत्वेन विकल्पस्यावुष्टत्वात् । नच तत्रातिरात्रयागे व्यक्तिभेदेन ग्रहणाग्रहणयोरुपपत्तिवत् प्रकृतं ब्रह्मण एकत्वेन ग्राह्याणां प्राणादीनामन्यान्यत्वेन युगपद् ग्रहीतुमशक्तिरिति शङ्क्यम् । प्रकृतंऽपि तेषामेव सत्त्वन ग्राहकशब्दमात्रभेदस्य तत्तत्पाठकरूपाधिकारिभेदाद् ग्रहीतुं शक्यतया सुखेनैवोपपत्तेरिति । भाष्यं तु निगदव्याख्यातमेवेति शुभम् ॥ १३ ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ ननु पूर्वोधिकरणैः सांख्यमतस्य श्रौतत्वे निराकृते पुनरस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामधिकरणप्रयोजनमाहुः । * श्रुतेरित्यादि * । स्मृतिरिति * सांख्यस्मृतिः । * मतमिति * सांख्याभिमतम् । * नास्तीतीति * इति बोधनाय । विप्रतिषेधकं विषयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * असृजतेत्यन्तम् * । * अन्यथैवेति * युगपत् साक्षात् । संशयस्तु एकस्यां सृष्टौ वक्तव्यायामेवं विप्रतिषिद्धनानाप्रकारकथनेन तदनिर्णायिकां

प्राण इति । इदं सर्वमसृजतेति च । एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविध-
सृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवाद, ग्रहात्वा अनु-
प्रजापशवः प्रजायन्त इतिवत् सृष्टिवाक्यानामर्थवादत्वेन ब्रह्मस्व-
रूपज्ञानार्थत्वाद्ध्यारोपापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं सि-
द्ध्यति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणोक्रियमाणे बा-
ह्याबाह्यमतभेदेषु सत्सु कपिलस्य भगवज्ज्ञानांऽशावतारत्वाद्
तन्मतप्रकारेणैव जगद्व्यवस्थांचितेऽस्मिन् प्राप्ते, उच्यते । न सृष्टि-
भेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कार-
णत्वोक्तेः । आकाशादिषु कारणत्वेन ब्रह्म यथा व्यपदिष्टमेवैकत्र,
अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । न तस्य कार्यं करणं च विद्यत

श्रुतिं विहायैकप्रकारनिर्णायिका स्मृतिरेवादर्थव्या ? उक्तविप्रतिषेधं
परिहृत्य सर्वस्मृत्युपजीव्या श्रुतिरेवादरणीयेति । अनिर्णायकत्वमु-
पजीव्यता च सन्देहबीजम् । तत्र संशयस्य पूर्वपक्षयुक्तिभिरेवाव-
गमात् तमनुक्ता पूर्वपक्षमेवाहुः । * एवमित्यादि * क्रमव्युत्क्रमेति *
नानाविधक्रमैर्नानाविधव्युत्क्रमैश्चेत्यर्थः । सृष्टिवाक्यानीतिपाठे त्व-
र्थवादत्वेनेत्यस्याग्रे, ग्राह्याणीति शेषो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । एत-
त्समाधिं व्याकुर्वते * न सृष्टीत्यादि * । अयमर्थः । श्रुतयो हि ब्रह्म-
णस्तन्माहात्म्यस्य च बोधनार्थं प्रवृत्ताः । बन्दिनस्तत्पराक्रमैरिति
श्रीभागवते वेदस्तुतौ वाक्यात् । तत्रापि माहात्म्यमेव मुख्यम् ।
बोधनद्वारत्वात् । नचाध्यारोपापवादन्यायादरे ब्रह्मस्वरूपप्रतिप-
त्तिः । उन्मत्तादिप्रलाप इव तत्रापि वाक्ये अप्रामाण्यस्य, श्रुतौ च
प्रतारकत्वस्य स्फूर्त्या विश्वासनाशप्रसङ्गात् । अतस्तस्य न्यायस्या-
नादरे कारणस्य सिद्धौ न सृष्टिप्रभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे विप्रति-
पत्तिः । सर्वप्रकारेषु कारणत्वोक्तेः । तदेतदाह । कारणत्वेन चाका-
शादिष्विति । आकाशतेजःप्रभृतिषु क्रमिकेषु प्राणादिषु चाक्रमिके-
षु कार्येषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टोक्तेः । एकत्र यथैव सर्वज्ञत्व-
सर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वैकत्वाद्वितीयत्वसम्बिदानन्दरूपत्वादिधर्मवक्तव्या
कारणत्वेन व्यपदिष्टमेवमन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तं, तस्मा-

इत्यादिनिराकरणन्तु लौकिककर्तृत्वनिषेधपरम् । तस्यैव प्रतीतिः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वैदिकानामबाधितार्थैकवाक्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहात्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेऽपि माहात्म्यसूचकमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात् स्मृतिपरिग्रह इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचिदसद्वा इदमग्र आसीदिति । कचिद्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत् । अव्याकृतमासीत् । नासदासीन्नो सदासीत् तम आसीदित्यादिवाक्येषु ब्रह्मणोऽपि विगानं श्रूयते । तद्वैक आहुरितिवत् पक्षान्तरं सम्भवति । न ह्यसत्तमः शब्दैर्ब्रह्म प्रतिपादयितुं

क्षिति । नच, न तस्य कार्यमिति निषेधश्रुतिव्याकोपः । तस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् । निषेधकवाक्योत्तरार्द्धे स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति स्वाभाविकक्रियासद्भावप्रतिपादनात् । द्वितीयपादे समाऽऽयधिकनिषेधाच्च । कार्यकारणसापेक्षलौकिककर्तृत्वनिषेधस्यैव प्रतीतिरिति । चकारसूचितं हेत्वन्तरमाहुः । * सर्ववैलक्षण्येत्यादि * । * वैदिकानामिति * पदवाक्यानाम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * उक्तरितौ कस्या अपि श्रुतेर्व्याकोपाभावात् तथेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ४ ॥

समाकर्षात् ॥ सूत्रप्रवतारयन्ति * पुनरित्यादि * । प्रकारान्तरेण श्रुतिविप्रतिषेधमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । अत्रापि संशयस्तद्विषयं च पूर्ववदेव । एकस्य ब्रह्मणः कारणत्वे वक्तव्ये नानाशब्दानां कारणे प्रयोगादनिर्णायिकां श्रुतिं विहायेत्येतावान् विशेषः । पूर्वपक्षमाहुः । * ननु कचिदित्यादि * । * विगानमिति * विरुद्धं गानम् । कै गै शब्दे । विरुद्धः शब्दः कारणान्तरबुद्धशुद्धासकः । कर्मवादिति । यथा, मलवद्वाससोऽञ्जं नाद्यादिति निषि-

शक्यते । असन्नेव स भवतीति बाधात् । आदित्यवर्णं तमसः पर-
स्तादिति च । तस्मात् कारणत्वेनापि श्रुतिविप्रतिषेधाद् ब्रह्म
कारणं नेत्येवं प्राप्ते उच्यते । समाकर्षात् । आकृष्यते स्वस्थाना-
च्छ्याव्यत इत्याकर्षः । सर्वेष्वेतेषु वाक्येषु असदादिपदानां न
निरात्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते । किन्तु वैलक्षण्येन । सर्वशब्दवाच्यत्वं
च सिद्धं ब्रह्मणः । यथा को अद्धा वेद । क इह प्रावोचत् । सर्वे
वेदा यत् पदमामनन्ति । यतो वाचो निवर्तन्ते । मनसैवानुद्गृह्य
इत्यादि सर्वे विरुद्धधर्मा भगवत्युच्यन्ते । एवमनेकविरुद्धशब्दवाच्य-

द्वय, अथो खल्वहाहुरभ्यञ्जनं वा च स्त्रिया अभ्यमभ्यञ्जनमेव न प्रति
गृह्यं कामनयान्यदिति पक्षान्तरं कर्मविशेष उक्तं, तद्वत् । * तमसः
परस्तादिति * असन्नेवेत्यत्र यथा चेत्तु निन्दया बाध एवमत्र तमः-
परत्वकथनेन बाधादित्यर्थः । * तस्मादिति * अव्याकृतपदेनाव्यक्त-
स्य प्रधानस्य ग्रहीतुं शक्यत्वात् । श्रुतौ पक्षान्तरस्याप्यङ्गीकारादस-
दादिशब्दैर्ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थ-
म् । अत्र समाधानं सूत्रकथनपूर्वकं व्याचक्षते * आकृष्यत इत्यादि *
कारणत्वेनेति पूर्वस्मादनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवादरणीयम् ।
अतो नात्र श्रुतिविप्रतिषेधः । कुतः ? । समाकर्षात् । आकर्षत इत्या-
कर्षः । समीचीनो निश्चायनार्थ आकर्षः समाकर्षस्तस्मात् । सामी-
चीन्यं व्युत्पादयन्ति * सर्वेष्वित्यादि * । * किन्तु वैलक्षण्येनेति *
एकश्रुत्युत्तररूपविलक्षणरूपान्तरमभिप्रेत्य श्रुत्यन्तरे तस्य तस्य शब्द-
स्य स्वार्थात् प्रच्यावनं कृत्वा तत्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मैवोच्यते । नच ल-
क्षणापत्तिः । यतः सर्वशब्दवाच्यत्वमपि सिद्धं ब्रह्मणः । तदप्युप-
पादितं तल्लिङ्गाद्यधिकरणेषु । नच सर्वत्र ब्रह्मण एव कारणत्वे व-
क्तव्ये विरुद्धशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति शङ्क्यम् । यथा को
अद्धा वेदेत्यत्र सृष्टिकर्तृविषयकमज्ञानं, सर्वे वेदा इत्यत्र साधनैस्त-
ज्ज्ञानं, यतो वाच इत्यत्र वागाद्यप्राप्यत्वं, मनसैत्यत्र तत्प्राप्यत्व-
मित्येवं ब्रह्मणि विरुद्धा धर्मास्तत्र तत्र ते ते उच्यन्त एवमनेकविरु-

त्वं लोकप्रसिद्धतादृशार्थात् समाकर्षादवगम्यते । तं यथा यथापा-
सते यथा भवतीति फलज्ञापनार्थमसन्नेव स भवतीति । यथा कं-
सादीनां मारकः । तद्वैक आहुरित्यत्र सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्यम् । प्रप-
ञ्चरूपोऽपि स इति प्रथमः पक्षः । अव्याकृतमसत्पक्षेण तुल्यम् ।
नासदासीदिति मनस्तदपि ब्रह्म, तम आसीदित्यनभिव्यक्तम् ।
कर्मणोऽपि भगवत्त्वात् । पूर्वकाण्डेऽपि तस्मादेव सृष्टिः । न हि
तमस्तः स्वेन गूढत्वं लोके सम्भवति । अतः क्वचिद् विलक्षणात्
क्वचिद्विलक्षणाद् ब्रह्मणो जगत् । भगवत्त्वादेव स्वयं कर्तृकता
च । सम्भवति चैकवाक्यत्वे अज्ञानाभिराकरणं चायुक्तम् । तस्मा-
च्छब्दवैलक्ष्येन श्रुतिविप्रतिषेधो वक्तुं न शक्य इति सिद्धम् ॥१५॥

अशब्दवाच्यत्वमपि लोकप्रसिद्धो यस्तादृशधर्मविशिष्टोऽर्थस्ततः श-
ब्दस्य समाकर्षादवगम्यते । तस्य प्रयोजनं तु तेन तेन प्रकारेण त-
द्भावने तादृशतादृशफलाप्तिरिति । तत्रोदाहरणं तु कंसादीनां मार-
कत्वभावनाद् यथा मृत्युः । एवमसत्त्वेन भावनादसत्त्वमिति । अ-
तस्तत्तत्फलार्थं समाकर्षे ब्रह्मणः कारणत्वमश्रुणमित्यर्थः । एवं सूत्रं
व्याख्यायासदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं सिद्धान्तसिद्धं स्फुटीकु-
र्वन्ति * तद्वैक इत्यादि * । * प्रथमः पक्ष इति * सदेव सौम्ये-
त्युक्तः पक्षः * असत्पक्षेण तुल्यमिति * वैलक्षण्यबोधकम् । तमः-
शब्देन कर्माप्युच्यते । पूर्वमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रेत्याहुः । * कर्मण
इत्यादि * । कर्मणस्तमःशब्दवाच्यत्वे युक्तिः * न हीत्यादि * शेषं
स्फुटम् । एतेनैव यत्रादिकारणे शिवरुद्रभगवतीयक्षादिशब्दाः प्रयु-
ज्यन्ते अथर्वशिरःशिखासुन्दरीतापनीयगोपथब्राह्मणादिषु तत्राप्यय-
मेव न्यायो बोध्य इति बोधितम् ।

अन्ये तु समाकर्षादित्यस्य पूर्वकृतपरामर्षादित्यर्थमाहुः ।
तन्मते भिन्नशब्दप्रयोगप्रयोजनं न किमपि स्फुटति ।

माध्वास्तुं भगवद्वाचिनां शब्दानां जगति समाकर्षणमर्थमा-
हुः । तत्रापि तथा बोध्यम् ॥ १५ ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

एवं शब्दविप्रतिषेधं परिहृत्यार्थविप्रतिषेधं परिहरति । कौ-
षीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे बालाकिरजातशत्रवे ब्र-
ह्मोपदेष्टुमागतः । आदिसादिदक्षिणेश्विपुरुषपर्यन्तं परिच्छिन्नब्र-
ह्मोपासनान्युक्त्वा तथा निराकृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद । ततः
सुप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः ।

जगद्वाचित्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * एवमित्या-
दि * । शब्दविरोधकृतो यो ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिषेधस्तं परिहृत्य
अर्थविरोधकृतं तमनेनाधिकरणेन परिहरतीत्यर्थः । विषयमाहुः । *
कौषीतकीत्यादि * । गार्ग्यनामा बालाकिर्वलाकपुत्रोऽजातशत्रवे का-
शिराजाय ब्रह्मोपदेष्टुं स्वकीत्यर्थं स्वत एवागत, आदित्यचन्द्रविद्युत्स्तन-
यित्नुवाय्वाकाशाग्न्यवाददर्शच्छायाप्रतिश्रुत्काशब्दस्वप्नशरीरदक्षिणा-
क्षिषु यः पुरुषस्तत्पर्यन्तं यान्युपासनान्युक्तवान्, यथा आदित्यनिष्ठ-
पुरुषस्य बृहत्पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्द्धेत्येवंगुणको-
पासने अतिष्ठाः सर्वेषां मूर्द्धा भवतीति परिच्छिन्नं फलम् । तथान्य-
त्रापि तत्तद्गुणकोपासने तत्तत्परिच्छिन्नफलमजातशत्रुणा तस्मा
उक्तमिति तादृशानि परिच्छिन्नब्रह्मोपासनानि तान्युक्त्वा ततो राज्ञा
उक्तप्रकारेण तदुक्ते प्रकारे निराकृते बालाकिस्तमेव पूर्णब्रह्मज्ञाना-
र्थमुपससाद शिष्यत्वेन समित्पाणिर्निकटे गतः । ततो राजा स्ने-
हेन हस्ते तं गृहीत्वा सभात उत्थाय कचिदेकान्ते सुप्तपुरुषसमीप-
मुभावागत्य, बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्नित्यादिभिः सम्बोधनैस्तं
राजा सम्बोधयाञ्चक्रे । तदापि तं सुप्तं दृष्ट्वा यष्ट्या क्षिप्तवान् । स
पुरुषस्तत एव समुत्तस्थौ । तदा राजबालाकी वक्ष्यमाणाभ्यां प्रश्नो-
त्तराभ्यां ब्रह्मवाद्यं चक्रतुः । तत्र, कैष एतद् बालाके इत्यादिके बा-
लाकिं प्रति, पुरुषस्त्वप्रस्थानं, स्वप्नावस्था, तन्न आगमनं चेति त्रय-
विषयके राजप्रश्ने पुरुषपदेन जीवः प्रक्रान्तः । यदा च बालाकिस्तं
न ज्ञातवत्तदा राजैव, यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽयमिष्ट्यादिनो-

तत्र, क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेऽसादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेव सर्वोत्पत्तिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवेशश्च । तत्र सन्देहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ? ब्रह्मैव वेति ? । तत्र जीव एव कर्ता । सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमानत्ववद्वा । अस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेः । सर्वत्रैव ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकेऽपि जीवकर्तृत्वं सहजं भवेत् । बन्धमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात् प्रकृतेरेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

त्तरं जगाद् । तत्र हिताख्यासु हृदयनिकटस्थनाडीषु जीवस्य शयनं, तत्र स्वप्नसुषुप्त्याख्यमवस्थाद्वयं, ततः पुनरत्रागमनं वदता राज्ञा तत एवाग्निविस्फुलिङ्गन्यायेनोत्पत्तिरुक्ता । ततः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेद् शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखेभ्यस्तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितो विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाय इति दृष्टान्तद्वयेन ब्रह्मणः प्रज्ञात्मप्राणाख्यस्यानुप्रवेश उक्त इति सर्वोऽपि षष्ठोऽध्यायो विषयः । सन्देहमाहुः । * तत्रेत्यादि * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्र जीव इत्यादि * । सर्वस्य जगतो जीव एव कर्ता । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कमेति कर्तारं वदितव्यत्वेनोपक्षिप्य सुप्तपुरुषनिकटगमनाद्युत्तरं तस्मादेव प्राणानां देवानां लोकानां चोत्पत्तिकथनात् । नच ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वम् । तदनुप्रवेशमात्रस्यैव बोधनात् । अतः साहित्यमात्रं ब्रह्मणो भवतु । नच जीवस्य कर्तृत्वे उपक्रमोक्तस्य ब्रह्मत्वस्य बृहदादीनां धर्माणां च विरोधः शङ्क्यः । यथा तुल्येऽपि सर्वत्र जीवत्वे कचिदेव देहे अन्यनियोजकत्वोपाधिना राजत्वं, कर्मकरणे मुख्यत्वोपाधिना यजमानत्वं चोच्यते, तथात्र प्रकृत्यभिमन्तृत्वोपाधिना तेषामप्यागन्तुकानां वक्तुं शक्यत्वात् । नचोपक्रमस्यासञ्जातविरोधत्वेन प्राबल्याद् ब्रह्मण एव कर्तृत्वं युक्तमिति शङ्क्यम् । उपसंहारस्यात्र विवरणरूपत्वेन पूर्वोक्तार्थनिर्णायकत्वादत्र ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तेर्ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव कर्ता । एवमुपक्रमोपसंहारभेदस्तु सर्वत्रैवैतन्न्यायज्ञापनार्थम् । एवमत्र देह-

जगद्वाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्मेत्युप-
क्रमे एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्जडजीवा-
त्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि
ब्रह्मपरत्वमेवोचितं, न तु सर्वविप्लवोऽश्रुतकल्पना च । अतः
सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणा-
त्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मान्न जीवाधिष्ठिता प्र-
कृतिः कारणम् ॥ १६ ॥

विशिष्टस्याभिमानिनो दैह्यान् प्रति कर्तृत्वे बोधिते सति लोकेऽपि
जीवस्य कर्तृत्वं देहसहभाव्येव भवेत् । तत्तत्कर्मणा बन्धमोक्षव्यव-
स्था च सुखेनापपद्येत । एवमभिमानिनः कर्तृत्वे सिद्धे सति यो
यादृगभिमानो तेन तादृक् कर्तव्यमिति नियमात् सर्वकर्तृत्वं प्रकृत्य-
भिमानिनः संस्रियते । सांख्यमते प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिबिम्बित-
स्यैवैश्वरत्वेऽपगमान्मलिनबुद्धौ प्रतिबिम्बितस्यैव जीवत्वात् प्रतिबि-
म्बस्य चाधाराधीनत्वात् । नच ब्रह्मानुप्रवेशोक्तिवैयर्थ्यम् । तस्य
साक्षित्वमात्रबोधनार्थत्वात् । तत्त्वं तु, स एष इत्येक्यविधानान्न
ब्रह्मेतो भिन्नम् । अतोऽभिमानिन एव कर्तृत्वात् प्रकृतेरेव कर्तृत्वम-
थादेव फलिष्यतीत्येवं प्राप्तं इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति * एते-
षामित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवाद्-
रणीयम् । नात्र जीवः कर्तृत्वेन विवक्षितः । कुतः ? । जगद्वाचित्वा-
त्वात् । अत्र हि बालाकिनोक्तानादित्यादीन्निराकृत्य अजातशत्रुणा,
यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य
इति सिद्धान्तकथनोपक्रमे, एतेषामित्येतच्छब्देनादित्यमण्डलाद्युल्ले-
खावुपलक्षणविधया जड जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवरूपम् ।
तज्जडजीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । आदित्यम-
ण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागेव, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तत्तज्जोऽसृ-
जत, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिष्वादिसृष्टिबोधिकासु श्रुतिषु सि-
द्धम् । अत्रापि पूर्वमिन्द्रप्रतर्दनसंवादे एवमेव सिद्धम् । अतस्तदनु-
रोधेनात्रापि कर्तृत्वस्य ब्रह्मपरत्वमेवोचितम् । न तु पुरुषशब्देन देह-

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादितिचेत् तद् व्याख्यातम् ॥१७॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । कैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठेति । ब्रह्म त्वद्यापि नासिद्धम्—एतादृशं, नैतादृशमिति । अतः शयनोत्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात् तस्यैव ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत् स्वतोऽनुपपन्नं प्रकृतौ फलिष्यति । अथवा मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्तौ तस्यैव वृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलयौ । स च प्रकृत्यंशोऽतो जडादेव प्रधानात् सृष्ट्यावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात् प्रकरणज्जीवद्वारा साक्षाद्वा प्रकृतेः कार-

मात्रमभिप्रेत्य तत्कर्तृत्वस्य प्रकृत्यभिमानिनि सम्भवदुक्तिकत्वेन तदङ्गीकृत्य सर्वश्रुत्युपप्लवो विधेयः । नच, जायते न म्रियते वेति श्रुतेर्जीवोत्पत्तिः सिद्धान्तेऽप्यनिष्टेति जडजीवात्मकजगत्कर्तृत्वकथनमसङ्गतमिति शङ्क्यम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्यन्तरेण व्युच्चरणरूपाया उत्पत्तेस्तत्राप्यङ्गीकारात् । अतो जडवत् स्वरूपान्यथाभावाभावादेव, न जायत इत्युपपत्तेर्न सिद्धान्ते दोषः । नच सिद्धान्ते उपलक्षणविधावत् पूर्वपक्षे सङ्कोच इति दोषतौल्यात् साम्प्रतं शङ्क्यम् । ब्रह्मण उपक्रमे श्रुतत्वेन तदादरस्य युक्ततया उपलक्षणविधाया अदुष्टत्वात् । प्रकृत्यभिमानिनस्त्वश्रुतत्वेन तत्कल्पने श्रुतत्यागोऽश्रुतकल्पना च स्यादिति दोषाधिक्यात् । नच ब्रह्मपदमसांख्याभिमतजडब्रह्मवाचकमिति शङ्क्यम् । स्वरूपलक्षणविरोधप्रसङ्गात् । अतः सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वायात्रापि ब्रह्मैव कर्त्रिति मन्तव्यत्वं तत् सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव वागादीनामत्रोक्तानां लयः । तस्मादेव स यथायतनं विप्रतिष्ठत इति ज्ञातव्यम् । नच प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यस्य विधः । ब्रह्मणि प्राणात्मशब्दवाच्यत्वस्येन्द्रप्रतर्दनसंवादे पूर्वमेव सिद्धत्वादिति । तस्मादत्र प्रकृत्यभिमानि जीवो न तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यति न तदधिष्ठिता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत् तद् व्याख्यातम् ॥ भाष्यम्

णत्वमिषेवं प्राप्ते उच्यते । तद् व्याख्यातम् । एतयोरुभयलिङ्गत्वमेव नास्तीति, आश्रयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत् एव, नान्यस्मादिति । अतोऽस्माद् ब्रह्मवाद एव सिद्धयति, न प्रकृतिवादः ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १८ ॥

स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वापप्रतिबोधौ जीवधर्मविवेकं चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे अन्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । भेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तुशब्दः । ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमौ । मृतिवैलक्षण्येन प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्मबोधाय । कुत एतदवगम्यते

निगदव्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ अत्र सांख्यमतमाचार्यदेश्यानामन्येषामप्यनुमतं न भवतीति ज्ञापनाय सूत्रप्रयोजनमाहुः । * स्वमतेनेत्यादि * नियतधर्मवादस्वरूपमाहुः । * स्वापेत्यादि * परिहारमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * यस्मिन् पक्षे एतयोर्जीवमुख्यप्राणधर्मत्वात् तल्लिङ्गत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वं, तस्मिन्नपि तद्धर्माणां कीर्तनमन्यार्थं ब्रह्मबोधार्थम् । तथाच ब्रह्मपरिचायनाय तच्छेषत्वेनैतत्कथनाश्रितेन सांख्यमतसिद्धिरित्यर्थः । ननु सूत्रे तुशब्दादस्य पक्षस्य पूर्वस्माज्ज्यायस्त्वमेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां तोः प्रयोजनमाहुः । * भेदे हीत्यादि * एतस्य मतस्य पूर्वस्माद् भेदे यतो हेतोर्जैमिनिनापि सांख्यमतनिराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति ज्ञापनाय तुशब्दो, न तु सिद्धान्तपक्षादस्योत्कर्षज्ञापनार्थः । गामाविश्य च भूतानीत्यादिभिर्भूतादिसर्वकार्यस्य भगवत्कार्यतयैव सिद्धत्वादिति । तर्ह्यस्मिन् पक्षे जीवप्राणयोः कथमन्यार्थत्वमित्यत उपपादयन्ति * ब्रह्मप्रतीत्यादि * । अपिचेत्यनेन सूचितं हेतुमाहुः । *

तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेनासुरजयः । सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न ह्येतद् द्वयममुख्ये सम्भवति । अपि च, प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । कैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् । यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेति व्याख्यानम् । न हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति, किन्तु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते, नाडीव्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति तत्राह । एवमेके । एके शाखिनो वाजसनेयिनः । तत्रापि ह्यस्य बालाकिब्राह्मणे, स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद् सुप्तोऽभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते इत्यत्र आकाशशब्दं ब्रह्म सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति च । स्वं ह्यपीतो भवतीति च । तस्मादाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् प्रकृतिवाद इयसङ्गतम् ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पुनर्जीवब्रह्मवादेन प्रकृतिकारणवादमाशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके चतुर्थे षष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे, येनाहं नामृ-

उपक्रमेत्यादि * । * फलमिति * उपसंहारे निर्दिष्टं फलम् । * जीवस्य ज्ञातत्वादिति * एष इति पदेन बालाकिज्ञातपदार्थस्यैव निर्देशात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पुनर्जीवेत्यादि * विषयमाहुः । * बृहदित्यादि * प्रवव्राजेत्यन्तम् * । इदं वाक्य-

ता स्यां किमहं तेन कुर्यामिति विरक्तिमुक्त्वा, यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति पृष्ठे तामभिमुखीकृत्य, न वारे पत्युः कामायेत्यादिना अमृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । षष्ठे पुनरुपसंहारेऽप्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पुत्राद्यपेक्षया बोधयजीवमेवोपक्रमे आत्मत्वेन वदति । तदनु तत्र दर्शनादि विधत्ते । तेन सर्वं विदितमिति फलमाह । तत्र कथमात्मज्ञानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां, ब्रह्म तं परादादित्यादिना, इदं सर्वं यदयमात्मेत्यन्तेन तस्यैव सर्वत्वमाह ।

द्वयं प्रकृतिसम्बन्धशून्यकेवलपुरुषतत्त्वज्ञानपरम् । यथाद्रिं धाग्नेरित्यारभ्य वागेकायनमित्यन्तेन नामरूपात्मकप्रपञ्चात्पत्तिलयाधारश्रावणात् । सांख्यमते केवलस्य पुरुषस्य तथात्वाभावात् । किन्तु प्रकृतसंसृष्टतत्परम् । तेन तादृशजीवस्य प्रकरणित्वम् । जीवलिङ्गस्य भूयस्त्वात् । अथवा ब्रह्मणः प्रकरणित्वम् । अमृतस्वरूपस्य फलस्योक्तत्वादित्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * एवञ्चास्मिन्नपि सूत्रे आनुमानिकं नेत्यानुमानिकसूत्रादाकाशादिषु कारणत्वेन चेत्याकाशादिसूत्राच्चानुवर्तते । तथाच ब्रह्मण्येव वाक्यान्वयाद् ब्रह्मैव कारणत्वेन मन्तव्यं, न तु प्रकृतिविशिष्टो जीवः । सर्वश्रुतीनामैकवाक्यात् । अतो नानुमानिकसूत्रे योजनं पर्यवस्यतीत्याशयेन पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रात्मन इत्यादि * । * स्वप्रतीत्येति * लौकिक्या स्वप्रतीत्या । * जीवमिति * प्रकृतिसंसृष्टं पुरुषम् । * तदनु तत्रेति * जीवस्यात्मत्वेन बोधनानन्तरं तद्विषयकमेव । * ब्रह्म तं परादादित्यादिनेति * । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादादित्यादिना । अर्थस्तु—ब्रह्मक्षत्रादिरूपा वर्णाभिमानिनी देवता तं वक्ष्यमाणलक्षणं पुरुषं परादाज्ज्ञानापराधात् पराकुर्यात् । अपराधमाह । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेति । यः पुमान् अन्यत्रात्मन आत्मनः

तदनु कथमस्मिन् सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दु-
न्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । परम्परया बाह्याभ्यन्तरभेदेन यथा
महाकोलाहले दुन्दुभेर्हन्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति । तत्र करणं
दुन्दुभिर्दर्शनं, दुन्दुभ्याघातदर्शनं वा । अनुमानद्वारा चित्ते तत्र
निविष्टे तत्साक्षात्कारो भवतीति तथा आत्मनो बोधककार्यानुस-
न्धाने तत्साक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां
तत् एवोत्पन्नं सर्वं नामरूपात्मकं तस्मिन्नेव लीयत इति । स यथे-
ति द्वयेनाह । मध्ये स एव नातिरिक्तं विशतीति, स यथा सैन्ध-
वघन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न
प्रेय संज्ञास्तीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र
विशेषाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह ।
स होवाचेति । अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा
विषयसबन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । विशेष-
तस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, यावत्समाप्ति । चक्षू रूप-
मेव पश्यति, नात्मानम् । ननु रूपमप्यात्मेति चेत् । तत्रापश्यन्
वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृ स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं
भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायाम् विशेष-
तस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह ।
यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति ।

सकाशादन्यद् ब्रह्मक्षत्रादि वेदेति । अल् सार्वविभक्तिकः । तथा-
चायमात्माभिन्नत्वेन मां पश्यतीत्यपराधात् तमात्मज्ञानरहितं कुर्या-
दित्यर्थः । * सर्वत्वमाहेति * । इदं सर्वं यादित्यन्तमनूद्यभागः ।
अयमात्मेति विधेयभागः । तथाचात्मनः सर्वत्वादात्मज्ञाने सर्व-
ज्ञानमुपपन्नमिति भावेनात्मनः सर्वरूपत्वमाहेत्यर्थः । * तदन्विति *
एवं प्रतिज्ञोपपादनमुखेन तन्माहात्म्यश्रावणानन्तरं कथमस्मिन्

सङ्घाते आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तत्रयमाह । यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयात् तदग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि । अर्थस्तु—यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य सकाशाद् बाह्यान् अतिरिक्ताञ्छब्दान् महाकोलाहले ग्रहणाय ग्रहीतुं न शक्नुयात् समर्थः पुरुषो भवेत् । किन्तु हन्यमानस्य दुन्दुभेरेव शब्दो गृहीतो भवति । तत्र करणं दुन्दुभेर्दर्शनम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दर्शनम् । तदेतदुक्तं, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वेति । तथाच महाकोलाहलाभिभावके कस्मिंश्चिच्छब्दे श्रुते, कस्यायमिति जिज्ञासायां योग्यतया सजातीयशब्दान्तरेण वा कारणमनुमिनोति । एवमनुमानद्वारा चित्ते तत्र निविष्टेततः प्रयत्नेनान्यथा वा तस्य दुन्दुभेः साक्षात्कारो भवतीति दृष्टान्तः । तथात्रात्मबुभुत्सायाम् आत्मनो बोधकानि यानि चेष्टादिरूपाणि तत्कार्याणि तेषां विचारेण चित्तेऽनुमानद्वारा आत्मानुसन्धाने तस्यात्मनोऽप्यस्मिन् सङ्घाते श्रवणादिभिः साक्षात्कारो भवतीति । अत्र प्रथमो दुन्दुभिर्दृष्टान्तः परम्परया ज्ञानजनने । शरीरसमवेतचेष्टया निमित्तभूतस्यात्मनो ज्ञानात् । द्वितीयस्तु बाह्याद् भेदेन ज्ञानजनने । तत्र बाह्यशब्दा रागादिभेदज्ञापकास्ते शब्दप्रयोजकं नेतरभेदेन प्रत्याययन्तीति तांस्तदग्रहणाय न शक्नुयात् । वीणाया वीणावादस्य वा ग्रहणेन तु अयमीदृशः शब्दो न केवलमङ्गुलीसंसर्गप्रयुक्तः, किन्तु मनोव्यापारविशेषप्रयुक्त इति ज्ञायते । अतः स शब्दस्तत्कारणस्य बाह्याद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति । तृतीयस्त्वध्यन्तरान्मनसोऽपि भेदज्ञानजनने । तत्र बाह्याः शब्दा मन्द्रतारादयस्ते प्राणस्य न मनोभेदज्ञापकाः । शङ्खस्य शङ्खध्मस्य वा ग्रहणेन तु शब्दस्तत्कारणस्यान्तःकरणाद् भेदेन ज्ञापकतया गृहीतो भवति । मुख्यप्राणस्यायं शब्द इति । एवं सङ्घाताद् भिन्नतया सङ्घातेऽन्तरात्मज्ञाने उपायो मननात्मक उक्तः । तत्र कार्यलिङ्गमनुमानमात्मनि चित्तं निवेशयतीति सिद्धम् । तत्रात्मकार्यविवक्षयैव इतः पूर्वमात्मज्ञाने सर्वज्ञानस्योक्तत्वादात्मा सर्वत्वेन वक्तव्यः । तत्र कथमात्मनः सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पन्नं सर्वं तत्रैव लीयत इति घटादेः पूर्वं पञ्चाच्च मृदिव सर्वस्यात्मेति बोधनाय, स यथा आर्द्रेष्वाग्नेरिति स यथा सर्वासामपामिति कण्डिकाद्वयेनाह । तेन

नैयायिकाद्यभिमतं निमित्तमात्रत्वं निराकृतम् । तथापि स्थितिदशा-
यां भेददर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वमुपचारमात्र मस्यत इति तन्निवारणाय
मध्ये स्थितिदशायामपि स आत्मैव क्वलो, नातिरिक्तं किमप्याधेय-
त्वेन विशतोत्यन्तर्बहिस्तस्यवानन्तरत्वमबाह्यत्वमेकरूप्यं चाह । स
यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यादेवं वा अरे
इदं महद्भूतमनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञाघन एवेति । तर्हि सर्वदा कुतो
न प्रतीयते इत्यत आह । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
श्यतीति । एतानि शरीरात्मकानि महान्ति च भूतानि कार्यत्वादस्य
ज्ञापकानीति तेभ्यः समुत्थाय तद्द्वारा स्वं ज्ञापयित्वा तानि विन-
श्यन्ति सन्त्ययमात्माऽप्यनुविनश्यत्यदर्शनं प्राप्नोतीति । तर्हि समु-
त्थानानुविनाशक्रियादर्शनात् कालपरिच्छिन्नो भविष्यतांत्वाशङ्क्या
तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न प्रेत्य संज्ञास्तीति । प्रेत्य भूतलयोत्तर
संज्ञा सम्यग् ज्ञापक नास्ति । कार्यमेव तस्य ज्ञापकं रूपम् । अतस्त-
स्मिन् लीने कार्यातिरिक्तं तस्य रूपं वक्तुं न शक्यत इति न ज्ञायते ।
न तु स एव नास्तीत्यतो न ज्ञायत इति । तथाच तदानीमपि विद्यमान-
त्वात् स कालपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एवमुक्ते मैत्रेय्या मोहां जातः ।
सा हां वाच मैत्रेयो, अत्रैवमा भगवान् मोहान्तमापीपदं वा अह-
मिदं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति । मोहान्तं मोहमध्यमापीपदं
आपादितवानसि । शेषोऽर्थः स्फुटः । एवं मैत्रेय्या उक्ते तत्र विशे-
षाकाङ्क्षायामतिरिक्ताकथने वञ्चकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारायाह । स
हो वाचंत्यादि । स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे मोहमहं ब्रवी-
म्यविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य
भवतीति । अत्र, अविनाशीत्यनेन स्वरूपनित्यत्वस्य, न विद्यते उ-
च्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्येत्यनुच्छित्तिधर्मैत्यनेन
स्वरूपधर्माणां च नित्यत्वस्य बोधनात् कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारे-
णोक्ता विषयसम्बन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति ।
तथाच यद्यनित्यः स्याद् विषयसम्बन्धेन पुनः संसारः कस्य स्यादतः
सोऽविनाशीत्यर्थः । यद्येवं तर्हि तद्दर्शनार्थं विशेषोऽपि वक्तव्य इ-
त्याकाङ्क्षायां विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना, याव-
त्समाप्ति । यद्वैतं पश्यति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । न
हि द्रष्टुर्दृष्ट्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु द्वितीयमस्ति

ततोऽन्वद् विभक्तं यत् पश्येदिति । तन्न पश्यतीत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णः । यतश्चक्षु रूपमेव पश्यति, नात्मानमतो यद्वैतञ्च पश्यतीत्यनेनात्मदर्शनाभावमनूद्य कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । ननु रूपमप्यात्मेति कथमदर्शनमुच्यत इति चेत् तत्राह । पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति । रूपात्मकमात्मानं पश्यन्नपि द्रष्टव्यत्वेन न पश्यतीति । तथाचेदं तस्य दर्शनाभावस्य स्वरूपं, न तु सर्वथा अविषयतया तद्दर्शनाभावरूपमित्यर्थः । ननु कथमेतदवगम्यते अस्येदमेव स्वरूपं, न सर्वथा तद्दर्शनाभावरूपमित्यतो युक्तिमाह । न हि द्रष्टुर्हृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि । हृष्टेरिति पञ्चमी । घ्राणाद् रसादित्यादिपञ्चमीप्रायपाठस्यैवाग्रे दर्शनात् । तथाच द्रष्टुरात्मनो हृष्टेश्चक्षुरिन्द्रियाद् विपरिलोपो विरुद्धः परिलोपः सर्वथा अदर्शनरूपो न विद्यते । कुतः ? । अविनाशित्वात् । स्वरूपतः स्वरूपधर्मतश्च नित्यत्वात् । तर्हि पश्यत्वमेव, नापश्यत्वं तत्राह । न त्वित्यादि । यद् द्वितीयं पश्येद् यद् दर्शनकरणमिन्द्रियं तत्तु तत् आत्मनोऽन्यद् विभक्तं नास्ति । भेदे विभागे च सति द्रष्टृदृश्यभावः । स तु कार्ययो रूपचक्षुषोरेवातो रूपदर्शनम् । न तु कार्यस्य रूपस्य चक्षुषश्च कारणादात्मनो भेदो विभागो वा । अतस्तदभावाच्चक्षुः स्वकारणमात्मानं न पश्यतीत्यपश्यत्वम् । न हि द्रष्टुः स्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवति । अतद्रूपत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारे अज्ञानावस्थायां विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्ता ज्ञानदशायां विशेषतो वक्तुं शक्यो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदित्यादि । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदित्यादि । तथाचावस्थाद्वयेऽप्यशक्यवचनत्वाद् विशेषतो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । तदेतन्निगमयति । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्, विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । एवमुपदिश्योक्तमुपसंहरति । उक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति । इदमेव हि ज्ञानं सर्वनिमित्तोपादानभूतमविनाश्यकमेव तत्त्वमित्याकारकज्ञानोत्तरं यस्मिन्निर्विषयमात्मरूपं ज्ञानं तदेवाऽमृतत्वमित्यर्थः ।

एवं विषयवाक्यं व्याख्याय पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमाह *

तत्रादिमध्यावसानेषु, जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद् वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वाच्च ब्रह्मजगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते उच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्सेवान्वेति, नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति, आनन्दाद्धेयं खल्वि-

तत्रादीत्यादि * । नन्वयमात्मा ब्रह्मेति श्रुत्यन्तरे एतस्य ब्रह्मत्वं विहितं, न तु ब्रह्मण एतदात्मत्वमतोऽस्मादात्मनो ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वाद्वात्र च जगत्कर्तृत्वजगदात्मकत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गादस्य ब्रह्मप्रकरणत्वमेवास्त्विति चेत् तत्राह * तस्य ब्रह्मेत्यादि * । तथाचाभ्यर्हितत्वात् तस्मिन्नेतद्व्ययमुत्कर्षायोच्यते । ननु किमत्र मानमिति चेत् । अन्यथाऽनुपपत्तिमेव जानीहि । एतावदरे खल्वमृतत्वमित्यनेनाऽमृतत्वस्थानैव नियमितत्वाच्च तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । ब्रह्म ह्यविकारं कथं कार्यरूपेण विकुर्यादित्यर्थविरोधादित्यर्थः । सिद्धमाह * तस्मादित्यादि * । अर्थविरोधेन ब्रह्मणः कारणताया बाधितत्वादात्मातिरिक्तब्रह्माभावाच्च वेदे सृष्टिवाक्यानामेतन्न्यायेन जीवस्तुत्यर्थत्वान्नातिरिक्तं ब्रह्म जगत्कारणमिति जीवाधिष्ठिता प्रकृतिरेव कारणम् । तेन प्रकृतिकारणवाद एव युक्त इति प्राप्ते इत्यर्थः ।

सूत्रं पठित्वा सिद्धान्तं व्याकुर्वते * इदमित्यादि * । अत्रापि कारणत्वेनेत्यनुवर्तते । कारणत्वेन ब्रह्मैवात्रावगतव्यं, न जीवः । कुतः ? । वाक्यान्वयात् । वाक्यं अन्वयो वाक्यान्वयस्तस्मात् । सर्वस्मिन् वेदरूपे महावाक्ये ब्रह्मण एव कारणत्वेनानुगमदर्शनाद्विदमपि वाक्यं भगवत्सेवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोऽपि, येन

मानि भूतानि जायन्ते, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति, एष ह्येवानन्द-
यातीत्यादिश्रुतिसहस्रैर्निःसन्दिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च म-
तिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य
तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

प्रकृतिवाद् आशङ्कोत । नचोपक्रमे, न वा अर इत्यादिना निरुपधि-
प्रियत्वेन जीवात्मन एव प्रकृतत्वात् कथं न तस्य प्राधान्यमिति श-
ङ्क्यम् । आत्मनः प्रकृतत्वेऽपि प्रियत्वेनैव प्रकृततया स्वेन रूपेणाप्र-
कृतत्वात् प्रकृततावच्छेदकविचारे सर्वत्र भगवदन्वयेन जीवेऽपि
तस्य सत्त्वात् तदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । प्रियत्वस्य सुखध-
र्मत्वाद्, यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्तीति श्रुत्या ब्रह्मण एव
सुखरूपत्वाद्वा प्रतीयमानस्यापि प्राधान्यस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानादु-
पक्रमाद्यपेक्षया उपपत्तेर्बलिष्ठत्वात् । किञ्चेदमवान्तरवाक्यं महा-
वाक्याद् दुर्बलम् । तच्छेषत्वात् । महावाक्यं तूपनिषत् । ततोऽपि
महावाक्यं वेदः । स तु सर्वोऽपि भगवत्पर एव । सर्वे वेदा इति
श्रुतेः । वेदैश्च सर्वैरित्यादिस्मृतेश्च । उपनिषद्विचारेऽपि, तं त्वौ-
पनिषदमिति, आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्यदर्शनात् तस्या अपि
तत्परत्वमेव । एवमन्यत्रापि । अतः सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थ-
स्य वक्तुमुचितत्वात् तासु च, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यव-
धारणदर्शनाद्वापि श्रवणादिविधीनां ब्रह्मविषयत्वमेव मन्तव्यम् ।
तथा अत्रोक्तं यथाद्रिधाम्नेरित्यादिदृष्टान्तसिद्धं कारणत्वं समुद्रा-
दिदृष्टान्तसिद्धं प्रलयाधारत्वं च तदैव सङ्गच्छेत यदा प्रियं ब्रह्म-
वात्राद्वियेत । आनन्दाद्भवेति सावधारणश्रुत्या तत्रैव तद्वियमन्या-
त् । नच जीव एव ब्रह्मेति युक्तम् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति
श्रुतिविरोधात् । अमृतत्वरूपं फलमपि तत् एव । एष ह्येवानन्दया-
तीति सावधारणश्रुतेः । अत उदाहृतजातीयैः श्रुतिसहस्रैस्तथा प्रति-
पादनादिदमपि वाक्यं ब्रह्मपरमेवोचितमित्यर्थः । ननु सत्यमेकं,
तथापि मात्रासंस्पर्गस्त्वस्य भवतीति विषयसंस्पर्गस्त्वस्य भवतीति
विषयसंस्पर्गरूपेण लिङ्गेनात्र जीव एव वक्तव्यः । अन्यथा तद्विरो-
धस्य दुर्बारत्वादित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । * पूर्वमिति * ।

एवं सति सर्वमेव सङ्गतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयात् जीव-
परत्वं येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ २० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे । तथाच जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वाज्जीवधर्मा ब्र-
ह्मण्युच्यन्त इति विषयस्पर्शोऽप्युपपद्यते । न त्वेतावतात्र जीववा-
क्यत्वम् । विज्ञातृत्वं तु ब्रह्मधर्म एव । नान्योऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः ।
स च धर्मस्तदंशत्वाज्जीवेऽपि भासत इति न तेनापि जीववाक्य-
त्वशङ्कः । ननु यथात्र लयाधिकरणदृष्टान्तनिरूपणोत्तरं, स यथा
सैन्धवघन इत्यादि भाव्यते, तथा पूर्वस्मिन् मैत्रेयीब्राह्मणे सर्वासा-
मपामित्याद्युत्तरं, स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानु-
विलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति
भाव्यते । खिल्यश्च शकल इति ब्रह्मांशस्तत्र प्रतीयत इतीहापि जीव
एवास्त्वातिचेत् तत्राहुः । * एवं सतीत्यादि * । सर्वस्यापि व्य-
वहारस्य ब्रह्ममूलकत्वे सिद्धे सति यदत्रोक्तं, यत्र वा अन्यद्विष-
यादित्यादिना कर्मकर्तृभावरहितं, तदपि, यद्वैतन्न पश्यतीत्या-
दिना जीवस्य स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषे-
धेनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन दर्शनं निषिद्ध्य
सर्वस्यात्मभावं च बोधयित्वोक्तम् । अतस्तदपि सर्वस्य जीवजडरू-
पस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वादेव सङ्गतं भवेत् । यच्च तत्रोक्तं खिल्यत्वं
जीवस्य संज्ञाभावादिकं च तदपि सङ्गतं भवेत् । तत्रापि प्रियत्व-
रूपस्य प्रकृततावच्छेदकस्य महावाक्यशेषत्वादीनाञ्च तुल्यत्वात्
तस्यापि ब्रह्मण्येव तात्पर्याद्विरुद्धं भवेत् । तत्र यद्, यद्वैतन्न पश्य-
तीत्यादिवाक्यराहित्यं पाठभेदादिकं च तदपि मैत्रेय्या अधिकार-
परीक्षार्थम् । अत एव तत्र, उक्तानुशासनासीति नोक्तम् । पुनरु-
पदेशस्य चिकीर्षितत्वात् सन्ध्यस्तमपि न इह तदुभयमुक्तमतोऽर्थ-
भेदेऽपि तात्पर्यैक्यादैकार्थ्यम् । एतस्य तदर्थनिश्चायकत्वादस्यैव च
प्राबल्यम् । तदेतद् हृदि कृत्वा सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः ॥ सूत्राण्यवतारयन्ति *

नियतधर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादैकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्याश्मरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसङ्घाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च मोक्ष इति च औडुलोमिराचार्यः । काशकृत्स्नस्तु आसत्त्या विषयभोक्तरूपं भगवत एव जीव इति तेऽपि स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादिप्रियसहवचनाज्जीवप्रकरणमेवैतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्यत् प्रयोजनमित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति षष्ठी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदभेदेनोपक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात् तस्या एतत् साधकम् । यथा जीवो भगवानेवं जड इति । एवमाश्मरथ्यो मन्यते । श्रोतव्यादिविषयस्तु भगवानेव । तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ २० ॥

नियतेत्यादि * । अत्रोक्तं प्रियत्वं जीवधर्म एवेति वादिनां मतेन मैत्रेयी-ब्राह्मणे प्रकृतिवादनिरासरूपं सिद्धान्तं वक्तुं सम्मत्यर्थं पक्षान्तराण्याहेत्यर्थः । * पुत्रादिप्रियसहवचनादित्यादि * पुत्रादिरूपा ये लौकिकाः प्रियास्तैः सहवचनाद्वात्मनोऽपि लौकिकमेव प्रियत्वं प्रतीयत इति जीव एवात्मात्मनेपदेन परामृश्यते । अतो जीवप्रकरणमेवेदमित्याशङ्क्येत्यर्थः । * तदभेदेनेति * ब्रह्माभेदेन । * एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति * । मैत्रेय्यात्मनि वा अरे हृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति वाक्योक्तं तत् । प्रतिज्ञासिद्धेरिदं कथं लिङ्गमित्यत आहुः * तस्यैवेत्यादि * । * तस्यैवेति * सर्वत्वस्यैव । * तस्या एतत्साधकमिति * । उपक्रमे जीवात्मकथनं प्रतिज्ञायाः साधकम् । अन्यथा एतद्व्युत्पादनकोटौ जीवस्याकथनाज्जीवज्ञाना-

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तते । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादि-
कमुक्तं, तत् संसारभावादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ
जीवो भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । अन्यथा सैव कथममृता
भवेत् । इतिशब्दो हेतौ । स्त्रिया विश्वासार्थं गौणप्रियवेराग्यार्थं
च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेति औडुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्माद्
भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

भावे प्रतिज्ञा बाधिता स्यात् । कृते तूपक्रम उल्लेखे सोऽपि ब्रह्मक्ष-
त्वाद्यभिमानिनया तत्र निविशेदतस्तथेत्यर्थः । तथा सत्यस्मिन् मते
प्रतिज्ञैवास्य ब्रह्मणः प्रकरणत्वनियामिकेति ज्ञेयम् । एवमेवाग्रे मत-
द्वयेऽपि ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ एवम्भावादित्यस्य
विवरणं, * संसारभावादिति * । एवं कथनस्य मुक्तिप्राप्तिलिङ्गत्वे
किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * चिद्रूपे ब्रह्मणि जीवस्य
प्रवेशो हि तन्मते मोक्षः । ब्रह्म तु चिद्रूपं व्यापकमितीदानीमपि जी-
वस्तत्र प्रविष्टोऽस्त्येव । परं सङ्गातान्तरायेण । यथा कुसूलस्य वस्तु
गृहे । तद् यदा ततो बहिः प्रक्षिप्यते तदा गृहस्थं भवति । तथा जी-
वोऽपि सङ्गाताद् बहिर्भूय यदा साक्षाच्छित्संभङ्गः स्यात् तदा मु-
च्येतेति सङ्गाताद् भिन्नत्वबोधनार्थमेव जीवोपक्रमः । सा हि मोक्ष-
च्छुर्विधां पृच्छति । तद् यदि तस्यै मोक्षयोग्यं जीवस्वरूपं न ज्ञापयेत्
सैव कथममृता भवेत् । अतो, येनाहं नामृता स्वामित्यादिकं तस्मा-
दयमेवैवं कथनस्य मुक्तिलिङ्गत्वे गमकमित्यर्थः । तदेतदाहुः । *
इतिशब्द इत्यादिना * । * दूषणमिति * प्रकृतिवादापत्तिरूपं
दूषणम् ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वबो-

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मेति नात्रोत्क्रमणमुपचारो वा । अन्यथा
कथमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं
भवति । मोक्षस्तु ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया
व्यवसायात् सिद्धान्ताद्विशेषः । इतिशब्देनैतावदरे खल्वमृतत्व-
मिन्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति काशकृत्स्नो मन्यते । तस्मा-
ज्जीवोपक्रमो, भगवत एवावस्थाविशेषो जीव इत्यस्य लिङ्गम् ।
तस्मान्मन्त्रेयीब्राह्मणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिरिति
सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे
सिद्धेऽप्यर्द्धजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमाभते ।

धनार्थं जीवोपक्रम इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । * अन्यथे-
त्यादि * यदि हि जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वमत्र बोधनीयं न स्यात्
तदा, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति सर्वभोक्तृत्वमात्मनो
न वदेत् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वभोक्तृत्वाभावेन सर्वस्मिन् प्रियत्वा-
भावात् । अतः सर्वभोक्तृत्वेकस्मिन्मात्मनि वक्तव्ये प्रतिनियततत्त-
द्विषयभोक्तारं तदवस्थाविशेषमुपक्रमे वदति । तथाच सर्वप्रियत्व-
वाक्यमेष तद्गमकमित्यर्थः । येनाहं नामृतास्यामिति मोक्षार्थं प्र-
श्नात् तत्रानुत्तरे तदपूर्तिरित्याशङ्क्यां तन्मतेन समाधिमाहुः । *
मोक्ष इत्यादि * । * सिद्धान्ताद् विशेष इति * सिद्धान्ते त्वंश-
त्वेन व्यवसाय इति तथा । * अस्य पक्षस्येति * ज्ञानमेव मोक्ष इति
पक्षस्य । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २२ ॥ ७ ॥

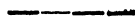
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमा-
हुः । * एवं प्रकृतीत्यादि * । आनुमानिकाधिकरणमारभ्य वाक्या-

स्वयाधिकरणान्तग्रन्थे आद्यैस्त्रिभिः सांख्यमतस्याशब्दत्वसाधनात् प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन, यथाव्यपदिष्टाद्यधिकरणत्रये भुति-विप्रतिषेधपरिहाराद्, वाक्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादनिराकर-णात् पुरुषच्छायायुक्तप्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव ज-गत्कारणत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वात् कार्ये त्रिगुणात्मकत्वा-दिदर्शनाच्च ब्रह्मणो निमित्तत्वं, स्मृतिसिद्धस्य प्रधानस्य समवा-यित्वमित्युपेयम् । यदि च श्रौत एवाग्रहस्तदाऽपि श्वेताश्वतरादाव-जावाक्यस्थस्याज्ञापदस्य छागीशरीराभिधायकत्वाच्छागीशरीरा यथा तदधिष्ठातृशरीरात्मशक्तिविधया नानाप्रजाजनकं, तथा सांख्योक्तं प्रधानमपीश्वरोपाधिभूतं सन्नानाविधप्रजाजनकमित्येतमर्थं रूपका-तिशयोक्त्या बोधयितुं शक्नोति । यदि चेदं नोपेयते तदापि, 'यस्त-न्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माऽव्ययमिति तत्रत्यवाक्यान्तरे तन्तुनाभशरीरस्य दृष्टान्तितत्वेन तन्तूनां प्रधानजत्वकथनेन च ईश्वरशरीरात्मकप्रधा-नांशैः शरीरैर्जीवानावृणोतीति सिद्ध्यति । अत एव, कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यपि कचिदुच्यते तेन शुद्धसत्त्वात्मिका ईश्वरोपाधिः । रजस्तमोमिश्रमलिनसत्त्वात्मिका जीवोपाधिरित्युपा-धिभिर्भागोऽपि गुज्यते । अत ईश्वराऽधिष्ठिता तच्छरीरभूता प्रकृ-तिरपि कारणम् । नच सा प्रथमकार्यरूपेति युक्तम् । चूलिकोपनि-षदि, 'विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् । ध्यायतेऽध्यासितां तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थोश्च तेनैवाधिष्ठिता जगत् । गौरनाद्यन्तवती अनित्री भूतभाविनीति'श्रावणेन तद्विरोधात् । नच माया काचिदतिरिक्तैवेति वाच्यम् । विकारजननीमित्यनेन षोड-शविकारजनकत्वस्य, अष्टरूपामित्यनेन प्रकृतिप्रकृतिविकृतिभेदना-ष्टरूपत्वस्य प्रकृतिधर्मस्य तस्यां श्रावणेन, श्वेताश्वतरे मायां तु प्रकृ-तिं विद्यादिति श्रावणेन, गीतायामपि, दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति, सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति स्मरणेन च मायाशब्दस्य पर्यायतायामेव पर्यवसानात् । श्वेताश्वतरे, कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति स-र्वान् वादानपास्य, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मर्शाक्त स्व-गुणैर्निगूढामिति परमेश्वरशक्तेः स्वगुणनिगूढत्वश्रावणान्मैत्रायणी-

ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्यः श्रुतिसिद्धत्वात् । किन्तु समवायिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि हि कार्यम् । अन्यत् सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः । कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मे । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायि कारणम् ।

योपनिषदि च, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्रूपं वै रजस्तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपमिति श्रावणाद् गुणा अपि सत्त्वादय एव ग्राह्याः । अतः पूर्वोक्तन्यायैः सिद्धेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे शरीराख्यशक्तिरूपां तां विना कारणतानिर्वाहाभावादूर्ध्वजरतीयतया मायायाः समवायित्वं, ब्रह्मणो निमित्तत्वमित्युभयकारणत्वस्थापनपक्षपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । एवं सति श्रुत्युक्तत्वाविशेषात् समवायिकारणं, प्रकृतिर्निमित्तकारणं ब्रह्म ? उत सर्वविधं कारणं ब्रह्मेति संशयः । स च प्रयोजनकथनादर्थादेव लभ्यते इत्यतो नोक्तः । पूर्वपक्षमाहुः । * नन्वित्यादि * । कार्यकारणयोरवैलक्षण्यं व्युत्पादयति । * समवायीत्यादि * । तथाच कार्येषु कचिद् रजसः, कचित् तमसः, कचित् अयाणामपि गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमादिभिरनुवृत्तिदर्शनाद्धेतुच्छत्वादेर्दर्शनाच्च कार्यमात्रं प्रकृत्यनुरोधीत्यतः प्रकृतिरेव समवायिकारणमित्यर्थः । ननु सत्तायाः सर्वत्रानुवृत्तिदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि समवायित्वमस्तु, किं बाधकमित्यत आह । * अपेक्ष्यते चेत्यादि * । यदि हि भगवतः समवायित्वं स्यात् तद्गुणा अपहृतपाप्मत्वादयः स्वरूपधर्माः सच्चिदानन्दाश्चानुवर्तेरन् । नचात्र भगवत्सत्तानुवर्तते । प्रतीयमानायास्तस्या भावविकारत्वेन ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । किञ्च । यदि भगवानेव समवायी निमित्तं च स्यात् सर्वं कार्यं सर्वदा स्यात् । अपेक्षितस्य सामग्रीमात्रस्य भगवद्रूपतया सत्त्वात् । नचेयं लौकिकी युक्तिर्नवैदिकैरादरणीयेति वाच्यम् । यतः कर्मकाण्डेऽपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मोऽङ्गीक्रियते । अस्मदादिकृतेश्च निमित्तत्वम् । एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः समवायिकारणं,

ब्रह्मनिमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते उच्यते । प्रकृतिश्च । निमित्तकारणं, समवायिकारणं च ब्रह्मैव । प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धतृतीय-सर्वधर्मापदेशः । चकाराद्, यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् ? । प्रतिज्ञादृष्टान्ताऽनुपरोधात् । प्रतिज्ञा, अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति । दृष्टान्तो, यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादि ।

ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवाङ्गीकार्यम् । नचैवं तस्याः श्रौतत्वहानिः । यथा हि ब्रह्मणोऽनुमानगम्यत्वेऽपि मुख्यतया उपनिषद् एव गमयन्तीत्यौपनिषदत्वमेवं प्रकृतिं मुख्यतया स्मृतिरनुमानं च गमयतीति तस्या आनुमानिकत्वं स्मार्तत्वं चाभिलष्यत इति तावन्मात्रेण तद्धानेरभावादित्येवं प्राप्ते इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * प्रकृतिश्चेत्यादि * । ईक्षतिना ईक्षत्यादिभिर्वा कर्तृत्वेन ब्रह्म सिद्धमेवेति न तत्रेदानीं शङ्कन । अतः परं लोकन्यायेन कर्तुरुपादानोपकरणसापेक्षत्वादिह तदाकाङ्क्षायां पूर्वपक्षिणा प्रकृतिरुपस्थाप्यते । सा निमित्तकारणभूता समवायिकारणभूता च प्रकृतिरत्र ब्रह्मैव । न तु ततोऽतिरिक्ता । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपे रुढो, मृत्प्रकृतिर्घटः कार्पासप्रकृतिः पट इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समवायिकारणमभिधत्ते, प्रकृष्टा कृतिर्येनेति योगमहिम्ना च निमित्तम् । अतः प्रकृतिपदप्रयोगात् स्मृतिसिद्धा ये तृतीयकारणात्मका असमवायिनः सर्वे धर्माः संयोगादयस्तेषामपदेशः कथनम् । चकारात् पुराणोक्तानां, 'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यद्वा । स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर' इत्याधारादीनां सर्वेषां सङ्ग्रहः । तथाच जगतः सर्वविधं कारणं भगवानेवेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * प्रतिज्ञेत्यादि * । अपि वेत्युतशब्दस्यार्थः पाठान्तरं वा । प्रतिज्ञा तु नियमः । संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवा इति कोशात् । स चात्रैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवतीत्याकारको निश्चय इति तद्बोधकं वाक्यमिह वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया प्रतिज्ञापदेनोच्यते । एवं दृष्टान्तवाक्यमपि दृष्टान्तपदेन । दृष्टान्तस्तु श्रोतृबोधसौकर्यहेतुर्वक्तृश्रोत्रोः संप्रतिप-

प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोऽबाधनं, तस्मात् । समवायिकरणज्ञाने हि कार्यज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोप-
संहारवत् । प्रतिज्ञामात्रत्वे अदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे
तनुमानविधया स्यात् तथा सति सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न
समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रतिज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति
समवायित्वसिद्धिः ।

त्तिविषयोऽर्थः । तयोर्बोधकं चेदं वाक्यद्वयं तयोरबाधनाद्धेतोस्तथा ।
तथाच यदि समवायित्वं ब्रह्मणो नाद्रियेत कारकान्तरत्वं च तदिदं
वाक्यद्वयं पीड्येत । अतस्तदभावादेव तथाऽभ्युपेयमित्यर्थः । तदाहुः ।
* समवायीत्यादि * । नन्वेकतरेणापि कार्यसिद्धेः किमित्युभयोरु-
ल्लेख इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * उभयोरित्यादि * । यथोपक्रमोपसंहा-
रयोरैकार्थ्येनैकस्यार्थस्य सिद्धौ न तत्रोपचार इति शङ्क्य, तथाच
प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरैकार्थ्येनेत्यत उभयोर्ग्रहणमित्यर्थः । तदेतदुपपाद-
यन्ति । * प्रतिज्ञामात्रम् इत्यादि * । हेतोरिति शेषः । तथाच
हेतुश्चेत् प्रतिज्ञामात्रमत्रोच्येत तदा अदृष्टा या योगजप्रत्यासत्तिस्त-
द्द्वाराऽप्येकविज्ञानेन सर्वज्ञानं भवेत् । यथा, 'विश्वं पश्यति दूरत
इति । अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं
सम्यक् पश्यन्ति योगिनः' इत्यादिवाक्योक्तम् । तथा सति न तेन
समवायित्वसिद्धिः । यदि च दृष्टान्तमात्रं हेतुः स्यात् तदा, सर्वं
वाच्यं ज्ञेयत्वात् तदेकदेशवत्, घटो वाच्यो ज्ञेयत्वात् पटवदित्या-
दिवत्, सर्वं सज्ज्ञेयत्वादित्यप्यनुमानं संभवतीत्यनुमानविधया
स्यात् । तथा सति सर्वसमानो यो धर्मो ज्ञेयत्वादिरूपस्तद्वद् ब्रह्म
स्यान्न तु समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञाया दृष्टमेव कार्यैकदेशप्रत्यक्षमेव द्वारं समवायित्वगमकम् ।
यथा लोकस्मिन् मृत्पिण्डे मृत्प्रकारत्वनिश्चयोत्तरं सर्वस्मिन्स्तत्सजा-
तीये तथा ज्ञानान्मृत्प्रकाराणां तत्समवायित्वज्ञानं तादृशैकदेशप्रत्य-
क्षादेव भवति, नानुमानात्, तथा प्रकृतेऽप्येकत्र सन्मयत्वे निश्चिते
सर्वेषु तत्सजातीयेषु सद्विकारत्वज्ञानात् सति सर्वसमवायित्वज्ञानं
तादृशप्रत्यक्षादेव भवतीति सति समवायित्वसिद्धिर्न तु स्मृतिसि-

द्धायाः प्रकृतेरित्यर्थः । ननु भवत्वेवमेकविज्ञात् सर्वविज्ञानं, तथापि सा ब्रह्मोपाधिभूतत्वाद् ब्रह्माविनाभूता वा, ब्रह्माविभक्ता वास्तीति शरीरद्वारकं ब्रह्मण एव समवायित्वं स्वतश्च कर्तृत्वमित्येव युक्तम् । पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः । न तु केवलस्यैव प्रकृतित्वम् । उक्तव्याकोपात् । नच सदेव सौम्येदमग्र आसीद् एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधः । तत्र हि, सदेवेत्येवकारेणान्ययोगं व्यवच्छिद्याग्रे विवृणोत्येकमेवेति । एकशब्दश्च मुख्ये रूढः । एके मुख्यान्यकेवला इति । तथाच मुख्यं ब्रह्मैवास्तीति सिद्ध्यति, न तु तेन तदविनाभूतस्याविभक्तस्य वा शरीरस्यासिद्धिरिति तदविरोधात् । नचैकपदस्य मुख्यार्थत्वमेव, न केवलार्थत्वमित्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलय-प्रकरणे पृथिवीलयामारभ्याक्षरं तमसि लीयत इत्यन्तेन सर्वस्य तमसि लयमुक्त्वाऽग्रे, तमः परे देवे एकीभवति दिव्यो देव एको नारायण इति तमसो नामरूपविभागानर्हतया ब्रह्माविनाभावेनाविभक्ततया वाऽवस्थितिवोधनस्यैव गमकत्वात् । नच, लीड् श्लेषण इति धात्वर्थादक्षरान्तानां तमसा अविभागस्तमसस्तु ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमिति शब्दान्तरादवगम्यते, न त्वाविनाभावोऽविभागो वेति वाच्यम् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, यस्य तेजः शरीरं यस्य तमः शरीरमिति शरीरत्वेन श्रावणात्, सुबालोपनिषद्यापि, यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरमिति मृत्युपदेन सर्वानर्थमूलतया तस्यैवोल्लेखाच्च तमसः शरीरतयैव सिद्धत्वेन स्वरूपैक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मात् सशरीरस्यैव प्रकृतित्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च, न केवलस्येति चेन्नैवम् । अद्वितीयपदविरोधापत्तेः । एकमेवेति कथनोत्तरं मुख्यान्यार्थयोर्वारणार्थमेव तत्प्रयोगात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यस्य वज्रलेपायित्वात् । नचाद्वितीयपदेन मुख्यत्वमेव विव्रियत इति वाच्यम् । एकमेवेत्यनेनैव समाभ्यधिकराहित्ये सिद्धे व्याख्यानापेक्षाया एवाभावात् । तेनासिद्धावनेनाप्यसिद्ध्या सुतरां तदभावाच्च । एतेनैव, नान्यत् किञ्चन मिषदित्यन्तरनिषेधपरत्वमपि दत्तोत्तरम् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल इति सर्वभूतवति काले तद्रहिते तमोऽवशेषाङ्किते च काले ब्रह्मण एव केवलत्वश्रावणेन, यदा तमस्तत् स्वनैकीभूतं तदा केवलो न शरीरीत्यर्थव्यक्तैर्द्विसंख्यापूरक

एव निषेधपर्यवसानसिद्धेश्च । नच कालोक्तिविरोधः । तस्याः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थत्वात् । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्यत्वेन कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधनाभावप्रसङ्गात् । नच कालसत्ताबोधकत्वे किं बाधकमिति शङ्क्यम् । एतस्य सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वेन तत्र च सतोऽन्यस्य व्यवच्छेदे कालावच्छेदकप्रमाणस्यापि व्यवच्छिन्नत्वाद् न कालानुवादस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वतन्त्रतया कालसत्ताबोधने वाक्यभेदप्रसक्तेरेव बाधकत्वात् । नचात्र कालविशिष्टसत्ताबोधकत्वमिति शङ्क्यम् । गौरवप्रसङ्गात् । समानजातीये बृहदारण्यकवाक्ये, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षाश्रावणस्य बाधापत्तेश्च । तस्माच्चिदचिच्छरीरविशिष्टसत्ताद्युपाधिकस्य वोपादानत्वाङ्गीकारे केवलाद्वितीयश्रुत्योर्विरोधो दुर्वार एव । एवञ्च, तमः परे देवे एकीभवतीति, तमो वा इदमग्र आसीदेकं तत् परे स्यादित्यादावपि य एकीभावः स परस्वरूपत्वमेव, न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रमित्येवं मन्तव्यम् । लयस्य श्लेषरूपत्वेन विभागाभावात्मकत्वे एकीभावस्य पृथक्त्वाभावात्मकत्व एव पर्यवसानात् । नच शरीरत्वबोधकश्रुतिविरोधः । तस्याः सृष्टिकालीनवृत्तान्तपरत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे तथात्वस्य स्फुटत्वात् । सुबालोपनिषद्यपि, अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्य इत्युपक्रम्य पृथिव्यादिमृत्यवन्तानां शरीरत्वकथनेन तत्रापि सृष्टिपूर्वकालाऽलाभात् । प्रलयप्रकरणस्य प्रागेव समाप्तत्वाच्च । तस्मान्नोक्तशरीरविशिष्टस्य प्रकृतित्वम् । नापि प्रधानादेर्गर्तपतितमृतसर्पादिवत् स्थितिरिति निश्चयः । एवं सति गौरनाद्यन्तवतीत्यादौ, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपीत्यादौ च यदनादित्वादिकथनं, तच्चतुर्मुखाऽजत्रिदशाऽमरन्यायेन जगत्साधारणोत्पत्तिनाशनिषेधपरमित्येव मन्तव्यम् । 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनो-गोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सो-भयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते' इत्यादि-पुराणवाक्येष्वप्यत्र । तेन, यस्तन्तुनाभ इति वाक्यमपि प्रधानोत्पत्त्यनन्तरकालवृत्तान्तबोधकमेवेत्येव निश्चयः । एषैव परमाण्वादिकारणवादानामपि गतिर्बोध्या । कालः स्वभाव इति श्रुत्यैव तेषामना-

कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनिराकरणाय पिण्डमणिनखनिकृ-
न्तनग्रहणम् ।

तथा सति यत्र कचिद् भगवान् ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति ।
सर्वं च ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च,
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति ।

दरणीयत्वस्योक्तत्वादिति । तस्मात् केवलस्यैव ब्रह्मणः समवायि-
त्वमिति निश्चयः । एवं सत्येकविज्ञानेन यत् सर्वं विज्ञातं तन्न योग-
जधर्मादिना, न वा अविनाभावमहिम्ना, नाप्यविभागादिमहिम्ना
श्रुत्यभिप्रेतं, किन्तु दृष्टेनैव द्वारंणेति सिद्धम् । अतः परं दृ-
ष्टान्ते पिण्डादिपदग्रहणस्य प्रयोजनं विचारयन्ति * कार्यकारणयो-
रित्यादि * । कार्यकारणयोरभेदे त्रैलोक्यव्यवहारः सङ्कीर्येत । अ-
त्यन्तभेदे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाद्धयेत । अतस्तयोर्भेदाभेद ए-
वास्थेयः । इदृश्यते च तथा । तन्तव एव ह्याततावितताश्च सन्तो लोके
पटत्वेन व्यवह्रियन्ते, प्रात्रियन्ते, पटत्वजातिं च विभ्रति । एवञ्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरुभयोरप्युपपत्तिरिति मतनिराकरणाय पिण्डादि-
त्रयग्रहणम् । यदि हि भेदाभेद आद्रियते, तदा येन रूपेण भेदस्त-
द्रूपं कारणज्ञानेन न ज्ञातं भवेत् । ततो भिन्नत्वात् । अथ ज्ञायते
तर्हि न तद्रूपं भिन्नमित्यभेद एवास्थेयः, कृतं भेदेन । नच सर्वथा
अभेदे व्यवहारसाङ्कीर्यप्रसङ्गः । अवस्थाभेदादेव तन्निवृत्तेः । अतः
कयाचिदवस्थयाऽवस्थितं कारणमेव कार्यं, न तु ततो भिन्नाभिन्नमि-
ति बोधनायावस्थारूपाणां पिण्डादीनां ग्रहणमित्यर्थः । एवमङ्गीकारे
गुणमाहुः * तथा सतीत्यादि * । कार्यस्यैवमवस्थाविशेषविशिष्टकार-
णरूपत्वे ज्ञाते सति यत्र कचित्कार्यं केन चिदवस्थावैशिष्ट्येन भ-
गवान् ज्ञातः सर्वत्र कार्यं तत्तदवस्थाविशिष्टत्वेन ज्ञातो भवति, सर्वं
च कार्यं तदभिन्नत्वेन ज्ञातं भवतीति बोधसौकर्यरूपो गुण इत्यर्थः ।
नन्वत्र सामान्यप्रत्यासत्तिर्नादृतेत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । *
सामान्येत्यादि * चोऽवधारणे । यदि हि सामान्यलक्षणात्र विवक्षि-
ता स्यात् तदा, तत् सामान्यादिति वदेन्न तु वाचारम्भणमित्या-

अलीकत्वनिराकरणाय च मृत्तिकेऽसेव सस्यमिति । ब्रह्मत्वेनैव जगतः ससत्त्वं, नान्यथेति ।

दि । वदति त्वेवम् । तत्रायमर्थः । यो विकारः पृथुबुध्नोदरादिः स वाचाचारम्भणं वाचिकक्रियात्मको, न तु कारणाद् व्यक्तिभेदापादकः । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोऽतो नामधेयं नैमित्तिकक्रियायाः पदार्थस्वरूपभेदानापादकत्वान्नामैव । तथाचात्र कारणावस्थात्मनैवैकरूप्यस्य विवक्षित्वाद् व्यक्तिभेदानादर एव सामान्यलक्षणानादरगमकः । यथा बहुसुवर्णाकाङ्क्षायां कटककुण्डल-कलशभृङ्गारादिव्यक्त्यनादरस्तथेत्यर्थः । एतदेवैकादशस्कन्धे भगवताप्युक्तम् । 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् । न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्येऽपि तन्न व्यपदेशमात्रम् । भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत् तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा' इति । यत् परेण भूतं यच्च परेण प्रसिद्धं तत्तदेव स्यादित्यर्थः । अंशे कार्यत्वाभावात् प्रसिद्धमिति पृथग्व्यपदेशः । एवमष्टमस्कन्धेऽपि । 'यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु । एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैरिति' । एतेनाकारादिभेदकृत एव तत्तल्लौकिकवैदिकव्यवहारभेदो, न वस्तुभेदकृतः । यथा कलशरूपेण सुवर्णेन जलाहरणादिकं, कटककुण्डलादिरूपेण तेन हस्तकर्णादिशोभनमिति । एतेनैव फलभेदोऽपि व्याख्यातः । अन्यच्च तत्रैवाऽमृतमन्थने ब्रह्मस्तुतौ । 'त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे । त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्माद्' इति । कुत्सितत्वादिभानं तु दोषदृशामेव, न ब्रह्मविदाम् । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य । प्रसिद्धं तद् ऋषभदेवादिषु । तस्माद् भगवतः समवायित्वमप्रत्यूहम् । ननु यदि विकारस्य वाङ्मात्रत्वं तदैतेन वाक्येन ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वमुपगम्य प्रपञ्चस्यालीकत्वमेवाद्विद्यतां तावताऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेरित्यत आहुः । * अलीकत्वेत्यादि * । * नान्यथेति * न प्रतिनियतेन घटादिरूपेण, न वा जातिरूपेण, नाप्यवान्तरोपादानरूपेण ।

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे त्रीणि रूपाणीत्यत्र करिष्यति । अतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव समवायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः ।

तेषां रूपाणां व्यवहारमात्रार्थत्वादित्यर्थः । एतेन सिद्धान्ते प्रतिनियतरूपेण जगतः सत्यत्वाभावो, न तु सत्यत्वेन रूपेण जगदभाव इति बोधितम् । ननु यदि ब्रह्मत्वेनैव जगतः सत्यत्वं तदा तेन रूपेण सामान्यलक्षणैवाद्वियतां, को दोष इत्यत आहुः । * सामान्येत्यादि * । स्पष्टमिति * अग्न्यादिविद्युदन्तेषु तेज इत्येव सत्यमित्यकथनात् त्रिवृत्करणस्य च बोधनात् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति सावधारणं कथनाच्च स्पष्टम् । तेन, अपागादग्नेरभित्वमित्यादेरयमर्थः । यदग्न्यादौ रोहितादिगुणकं रूपमाकारत्रयं तदनागन्तुकस्वरूपविचारे अत्रिवृत्कृतानां तेजोऽवन्नानामेव, न तु त्रिवृत्कृतस्याग्न्यादेः कार्यस्य । त्रिवृत्करणात् प्रागपि सत्त्वात् । अतस्त्रिवृत्करणोत्तरमागन्तुकमभित्वादिकम्, अनागन्तुकरूपविचारे अनागन्तुकानारोपितरूपेणापागाद्, अग्न्यादेः सकाशादपगतम् । यतोऽभित्वादिकं वाचारम्भणमवस्थारूपत्वान्नाग्न्यादीनां तेभ्यो भेदकमतस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् अनागन्तुकानारोपितं रूपमिति बोध्यः । इदं च मूलकारणस्यात्यन्तपरोक्षत्वादन्यकार्यापेक्षया शिष्यविश्वासायोक्तम् । तच्च मूलकारणे ब्रह्मण्येव पर्यवसास्यतीत्यभिप्रायेण । तदग्रे च यदुपदिष्टं तत् सर्वं मूलकारणस्य कार्यद्वारा परिचायनार्थम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मैव समवायिकारणमिति सर्वं सुस्थम् । ननु जगतो ब्रह्मरूपेण सत्यत्वे तस्मिन् ब्रह्मधर्मविरुद्धधर्माध्यासो न स्याद्, देहादेरप्यात्मत्वेन सत्यता स्यात् । तथा सति देहात्मबुद्धेर्दोषत्वमप्यपेयात् । ततश्चाविद्यानिवर्तकशास्त्रवैयर्थ्यमापद्येत्यतो जगन्मिथ्यात्वमेव साधीय इत्यत आहुः । * देहात्मेत्यादि * । वस्तुविचारेण जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽपीदानीं बहुजन्माभ्यस्तविकारबुद्धेरनिवृत्तत्वात् तस्यां सत्यां या देहात्मबुद्धिः सा देहाभिन्नत्वेनात्मावगाहिनी, न त्वात्माभिन्नत्वेन देहावगाहिनी । आत्मस्वरूपस्याज्ञातत्वादतो दोषरूपैवेति न क्वापि जगतो ब्रह्मरूपत्वे पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः । नन्वेवं

श्रुतिसामर्थ्यं प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवाधिकारणं,
न प्रकृतिः ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

लिङ्गान्तरमाह । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेतीत्यत्र का-
मनं तस्याभिध्यानम् । आप्तकामत्वान्न कामना । तदभिध्यानं
सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिध्यानेन सृष्टं
स्वयमेव भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वं एव ।
अध्यासाभावाद् गौणत्वापत्तेश्च । न हि मुख्यं बहुभवनं योगिनां
सम्भवति । सर्वभवनसामर्थ्यान्मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । चकाराद्, इदं सर्वं यदयमात्मेति कार्यस्य ब्रह्म-
त्वश्रुतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे सम्भवति, नान्यथा ।

व्यवस्थया देहात्मबुद्धेर्दोषत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मा-
रयन्ति । * श्रुतीत्यादि * । * श्रुतिसामर्थ्यमिति * । दृष्टान्ते हि
कार्यत्वन्यकारेण कारणात्मकत्वमुपदिष्टं, न तु तत्पुरस्कारेण । कि-
ञ्च । कारणात्मना कार्यज्ञानमभिसंहितं, न तु कार्यात्मना कारणज्ञा-
नम् । अतस्तत्सामर्थ्यमेव तादृशव्यवस्थायां प्रमाणमित्यर्थः । सिद्ध-
माहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ २३ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गान्तरमाहे-
ति * ननु दृष्टान्ते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणे सत्यपदमुक्तम् ।
अतस्तत्सामर्थ्येन कार्ये मिथ्यात्वमपि प्रमातुं शक्यत इति शङ्कण्यां
प्रपञ्चे विवर्तत्वस्य ब्रह्मणि विवर्तोपादानत्वस्य च निरासाय लिङ्गा-
न्तरमाहेत्यर्थः । * अभिध्यानमिति * एवमेवमिदं करिष्यामीत्या-
लोचनम् । विचार इति यावत् । * सुवर्णप्रकृतिकत्वं इति * अंश-
कार्ययोस्तथात्वे । नन्वभिध्योपदेशोऽपि न ब्रह्मणः समवायित्वसा-
धकः । योगिकायव्यूहवदपि बहुभचनाभिध्योपपत्तेरित्याशङ्क्या-
माहुः । * अध्यासेत्यारभ्य * नान्यथेत्यन्तम् * । ननु योगबलेना-

अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति
तस्य जगद्रूपत्वेनाभिध्यानमुपदिश्यते । तद् ब्रह्मसमवायित्वे घटत
इति चकारादेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नात् ॥ २५ ॥

लिङ्गमुक्त्वा श्रुतिमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्छ्रुत्यैव समवा-
यित्वमुच्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं श्रुयोच्यते तत्राह ।
उभयाम्नानात् । ब्रह्मणः सकाशाद् ब्रह्मण्येव च सृष्टिप्रलययो-
राम्नानात् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त-
थेति च । न ह्येतस्मिन्निमित्तत्वे सम्भवति । सुवर्णादिषु तथोप-
लब्धेः । लोकवेदन्यायेन साक्षाच्चम् । तस्माद् भगवानेव समवायि-
कारणम् ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

ध्यासाभावेऽपि भगवान् नानाभावं कर्तुं शक्नोति, गौणत्वं ब्रह्मणो-
ऽविकृतत्वसाधकत्वाददुष्टम् । अतो नेयमभिध्या समवायित्वसाधने
लिङ्गं भवितुं शक्नोतीत्याशङ्क्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * अथवेत्या-
दि * । तत्र हि सर्वस्य ब्रह्मत्वे, तज्जलानित्यनेनोत्पत्तिस्थितिलया-
धारत्वं हेतुत्वेनोक्ता तथाभिध्यानमुपदिश्यते । यदि समवायित्वं
नाभिप्रेयाद्धेतुं न वदेदतस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * लिङ्गमित्या-
दि * । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति स्मृत्या कश्चित्
प्रत्यवतिष्ठेदतस्तन्निरासाय श्रुतिमाहेत्यर्थः । * एतस्मिन्निति * प्र-
लयबोधक आकाशवाक्ये । * लोकवेदन्यायेनेति * लौकिकेन वै-
दिकेन च न्यायेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ परिणामात् प्राप्तस्य विकृतत्वस्य

ननु स एव सर्वं सृजति स एवावति हन्ति चेति कर्तृत्वप्रतीतेराकाशादिवाक्यमप्यौपचारिकं भविष्यतीति तन्निराकरणायाह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव कर्मकर्तृभावात् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्तिमाह । परिणामात् । परिणमते कार्याकारणेति । अविकृतमेव परिणमते सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृद्धेश्चालौकिकत्वाद्ब्रह्मकारणत्व एव घटते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः ।

परिहारार्थं युक्तिमाहुः । * अविकृतमित्यादि * । * सर्वाणि च तैजसानाति * यद्यविकृतपरिणामस्य बाहुल्यं नाभिप्रेयात् पूर्वं सर्वतैजससाधारणस्य लोहपदस्योक्तत्वेऽपि पुनः कृष्णायसं न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतो बाहुल्याभिप्रायेणैव तदुक्तिरसमीचीनत्वेन प्रतीयमानस्यापि ब्रह्मसमवायिकत्वबोधनार्थं च । ननु, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयोत बहुभवनादिवृद्धेस्तेजःप्रभृतिपूक्तत्वात् तेषामपि विकारित्वं चेत् सुवर्णादीनां का वार्तेत्यत आहुः । * वृद्धेरित्यादि * । तेषां वृद्धिर्न लौकिकी । सर्वतः पूर्वभावित्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् । अतः सा तेजआदिकर्तृकस्यापीक्षणस्य ब्रह्मकारणत्व एव घटते । तासु जीवानुप्रवेशस्य पश्चादुक्तत्वेनेक्षणदशायामचेतनत्वात् । अतस्तासामपि ब्रह्मवदविकृत्वाश्च सुवर्णादिषु तद्दृष्टान्तेनानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वावस्थान्यथाभावरूपो विकारस्तु ब्रह्मणोऽप्यायातीति कथं ब्रह्मणोऽप्यविकृतत्वमित्यत आहुः । * पूर्वेत्यादि * । तथाच दधिदुग्धन्यायेन स्वरूपस्य गन्धादिगुणानां चान्यथाभाव एवान्नाग्राह्यविकारत्वेनाभिप्रेयते, न तु संख्यान्यथाभावाऽपि तथात्वेनेति कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीक्रियते । अत एव वेदस्तुतौ, न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितमिति ग्राह्यविकारस्यादुष्टत्वमुक्तमिति नायं दोष इत्यर्थः । नन्वयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र किं गमकमत आहुः । *

वक्ष्यति च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । अन्यानि च युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैकारणत्वम् । चेतनेषु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात् पुरुषत्वाद् भगवतो योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्रशोणितसमवेतत्वाच्छरीरस्येत्याशङ्क्य परिहरति । योनिश्च ब्रह्मैव । शाक्तवादनिराकरणाय चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति । हि गीयत इति । युक्तस्तावत्—सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति पूर्वमेकमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव, आनन्दाद्धयेवेत्याद्येवकारैश्चानन्यकारणत्वं जगतोऽवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

वक्ष्यतीत्यादि * । स्फुटमन्यत् ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ अत्रापि सर्वं निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु—प्रकृतिश्चेति सूत्रे, हन्त तमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति, यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभिसंविशन्त्येवमेवैतानि नामानि पुरुषमभिसंविशन्तीति श्रुतिम्, अभिध्यासूत्रे च, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति, महामायेत्यभिधेति नियतिर्मोहिनीति च, प्रकृतिर्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त ! कथ्यत इति वचनम्, सोऽभिध्या स जूतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति श्रुतिम्, ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुखमतीव च, परस्यैश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतयेष्यत इति ब्रह्माण्डवाक्यम्, साक्षात्सूत्रे चैष स्येष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद् विश्वरूप इति पैङ्ग्यश्रुतिं चोपन्यस्य भगवतः सर्वविधशब्दवाच्यत्वं च स्थापयित्वा, आत्मकृतिसूत्रे प्रकर्षेण

यद्रूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीरा इति च । मम योनिर्महद् ब्रह्म
तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमिति । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः
पितेति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद् योनिरपि
भगवान् पुरुषोऽपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं,
यदयमात्मेति सिद्धम् । तस्मात् केनाप्यंशेन प्रकृतिप्रवेशो ना-
स्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य सिद्धम् ॥ २७ ॥

करोतीति प्रकृतिरिति प्रयोगात् प्रकृतावनुप्रविश्य ता परिणाम्य त-
त्परिणामनियामकत्वेन तत्र स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधाकरणात् प्रकृति-
शब्दवाच्यतां स्थापयित्वा, अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्यात्मानं
बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत इति भाल्लवेयश्रुतिम्, अ-
विकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम्, अनुप्रविश्य गोविन्दः
प्रकृतिश्चाभिधीयते इति नारदीयवाक्यं च तदुपप्लव्यादाहरन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । श्रुतेरप्रसिद्धत्वात् । तादृश्या अपि कथञ्चित् प्रामा-
ण्योपगमेऽप्यस्या आत्मनो बहुधाकरणबोधकतयाऽऽत्मकृतिबोधक-
त्वाभावेन विषयतयोपन्यासायोगाच्च । हन्त तमित्यारभ्य विश्वरूप
इत्यन्तासु स्वोपन्यस्तासु श्रुतिषु सर्वशब्दवाच्यत्वस्य सर्वरूपत्वस्य
च स्वत एव बोधनेन तासां पूर्वकालीनव्यवस्थाबोधकताया, भाल्ल-
वेयश्रुतौ चाथशब्देन पाश्चात्यबोधकतायाः स्फुटं भावेन कालभेद-
कृतविषयभेदस्य स्फुटतयैतदनुरोधेन तदर्थनिर्णयस्याप्ययुक्तत्वाच्च ।
ध्यायतीति ब्रह्माण्डवाक्ये ऐश्वर्ययोगेन विरुद्धार्थतया सर्वरूपत्वादे-
रिष्टताया उक्ततया सर्वानुपपत्तिपरिहारसम्भवे प्रकृतिशब्दयोगा-
दरणेन रूढ्युपप्लव्यादाहरन्ति ।

यत्तु जयतीर्थः—ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोक्तेश्च न प्रमाणत्वम् । तस्या
अन्यार्थत्वस्य सूत्रव्याख्याने सम्यग्व्याख्यातत्वादित्याह । तदपि श्र-
द्धाजाड्यमात्रम् । सूत्रव्याख्यानस्यैवासङ्गतताया प्रदर्शितत्वादिति ।
यदपि—ब्रह्मणः परिणामोक्तिरसङ्गतैव । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्य
ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादित्याह । तदप्यसङ्गतम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्मवादव्यतिरिक्ताः सर्वे वादा अवैदिका वेदविरुद्धाश्चे-
त्याह । एतेन ब्रह्मवादस्थापनपूर्वकसांख्यमतनिराकरणेन सर्वे
पातञ्जलादिवादा व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वै-
दिकानां हि वेदः प्रमाणम् । तस्मिन्नव्याकुले भ्रान्तिप्रतिपन्ना

अशेषशास्त्रमध्ये, स आत्मानं स्वयमकुरुत, सर्वं खल्विदं, ब्रह्म,
तज्जलानति, स आत्मानमेव द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभ-
वताम्, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं सर्वं यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चे-
त्यादिश्रुतीनां, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं, नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जग-
दीश्वरे, ओतप्रोतमिदं यस्मिन्स्तनुष्वङ्ग यथा पटः, त्वय्यग्र आसी-
दित्यादिस्मृतीनां च प्रविष्टत्वात् तासां समन्वयस्यावश्यं प्रतिपाद्य-
त्वात् परिणामं विना च तदसम्भवादिति । यदप्यानुमानिकपादे,
प्रकृतेः शब्दप्रतिपाद्यत्वनिराकरणं चेत् प्रकृतिस्वरूपस्यानिराकृत-
त्वात् तस्या उपादानतया वर्तमानत्वात् प्रकृतित्वेन ब्रह्मण उपादान-
त्वस्थापनमसङ्गतमेव । प्रकृतिस्वरूपनिराकरणं चेत् सूत्रेषु तदद-
र्शनात् तदप्यसङ्गतमिति न ब्रह्मण उपादानत्वे कापि सङ्गतिरित्यु-
क्तम् । तदप्यबुद्धवैव । प्रकृतेर्मूलकारणतायाः शब्दप्रतिपाद्यत्वस्य
निराकरणं सूत्रेषु सिद्धमिति तस्या अवान्तरोपादानतया विद्यमा-
नत्वेऽपि ब्रह्मणि मूलोपादानत्वाबाधात् । एकादशस्कन्धे, 'आसी-
ज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ
कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । बाङ्मनो-
गोचरानीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः
सोभयात्मिका' इत्यादिना भगवतैव तथा निर्णीतत्वात् । अतो ब्रह्मण
उपादानत्वानङ्गीकरणमबोधाग्रहयोरन्यतरमूलकमेवेति दिक् ॥२७॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *
ब्रह्मवादेत्यादि * एतेन सांख्यमतस्याश्रौतत्वसाधनेन पूर्वपादत्रयो-

एव सर्वे वादा इति । एतत् सौकर्यार्थं विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते ।
आवृत्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥ २८ ॥

इति श्रीवेदन्यासमतवार्ति श्रीवल्लभाचार्यविरचिते

ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

क्तं सर्वं समर्थितं ज्ञेयम् । नन्वेवं मतान्तरनिराससिद्धावग्निमाध्या-
यस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * एतदिति *
वादान्तरनिराकरणमग्निमाध्याये बोधसौकर्यार्थं विस्तरेण वक्ष्यत
इत्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिरपि दर्शिता ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वा-

न्तेन पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते भाष्यप्रकाशे

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य-
नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन
समन्वयः प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।
भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधाद् वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रस-
ङ्गात् ॥ अथ द्वितीयाध्यायं व्याचिख्यासवोऽध्यायसङ्गतिं प्रदर्शयितुं
पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्तोऽस्यार्थमाहुः । * प्रथमेत्यादि * अधुना स-
मन्वयप्रतिपादनानन्तरं, श्रुतिस्मृत्यविरोधः श्रुतयश्च स्मृतयश्च ता-
सामविरोधः प्रतिपाद्यते । तथा सति श्रुतीनां परस्परमविरोधः स्मृ-
तीनां च श्रुत्यविरोध इत्यर्थात् सेत्स्यति । सोऽत्र विचार्यते । तथाच
पूर्वाध्यायार्थविचार उपोद्धातः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु समन्वयानन्तरं
श्रुतिविप्रतिषेधे निराकरणीये स्मृतिविरोधाविरोधविचारस्य किं प्र-
योजनमित्यतस्तद् गृह्णन्ति । * भ्रान्तीत्यादि * । * प्रतिविधेय इ-
त्यन्तम् * श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां, भ्रान्तिमूलतया तदुक्तानां सर्वेषां
समयानां युक्तिनियमानाम्, अयुक्तितोऽयुक्ततायाम् । सप्तम्यर्थे त-
सिः । भावप्रधानो निर्देशः । तद्विरोधाद् वैदिकं वचनं शङ्क्यताम्
अस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति न वेति शङ्क्याविषयतां न व्रजेद् न
प्राप्नुयादित्येकं प्रयोजनम् । एतच्चाद्यसूत्रत्रयेण सिद्ध्यति । तु पुनः
श्रुतिविरोधः श्रुतौ विरोधः श्रुतिविरोधोऽवश्यं सर्वथा प्रतिविधेयः ।
अन्यथा विवक्षितार्थबोधो न स्यादिति द्वितीयम् । एतदुभयप्रयोजना-
र्थं विचार्यते । तथाच श्रुतीनां बलिष्ठत्वात् स्मृतीनां च नैर्बल्येन

श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्व-
धानुपयोगे प्रतिपादिते, स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामा-
ण्ये च यावत् तदप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते तावत् तद्विरोधः परि-
हर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः सूत्रत्रयमाह । तुल्यब-
लानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो युक्त्या श्रु-

तया निराकार्यत्वाच्छ्रुतिविरोधे कासाञ्चित् स्मृतीनां सङ्कोचेन
कासाञ्चिद् दूषणेन लोकमात्रसिद्धानां च युक्तीनां दूषणेन विरोध-
परिहारो, न तु तद्विरोधेन श्रुतिसङ्कोचस्तदनुरोधेन वा श्रुत्यर्थवि-
चार इत्यर्थः । एतदेव पादार्थकथनमुखेन विभजन्ते । * प्रथमचतु-
र्थेत्यादि * । आनुमानिकाद्यधिकरणत्रयेण सांख्यमतस्यावैदिकत्वं
समर्थयित्वा, कारणत्वेन चाकाशादिष्वित्याद्यधिकरणद्वयेन श्रौतश-
ब्दविप्रतिषेधं, जगद्वाचित्वाधिकरणेनार्थविरोधं च परिहृत्य, वा-
क्यान्वयाधिकरणे जीवब्रह्मवादोत्थापितप्रकृतिकारणवादं च परिहृ-
त्य, प्रकृतिश्चेत्यधिकरणेन ब्रह्मण एवोपादानत्वनिमित्तत्वयोः साधना-
ज्जगत्कारणविचारणायां सांख्यमतस्य सर्वथाऽनुपयोगे प्रतिपादिते,
प्रतिपादिते च स्मृतेऽेत्यादिसूत्रेषु स्मृतिप्रामाण्याङ्गीकाराच्छेषाभ्यनु-
ज्ञया विविक्ताः भ्रमज्ञानवैराग्यादिषु तस्याः स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये,
पुनः स्मृतित्वेन प्रकृतिकारणत्वांशेऽपि प्रामाण्यप्रत्यवस्थाने, यावत्
तदंशे सर्ववेष्टनस्मृतित्वत् स्मृतित्वप्रयुक्तमप्यप्रामाण्यं न प्रतिपाद्यते
तावत् तस्याः स्मृतेर्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तदंशे स्मृतित्वप्र-
युक्तप्रामाण्यनिराकरणार्थं सूत्रत्रयमाहेत्यर्थः । तत्र हेतुः । * तुल्ये-
त्यादि * । तथाच सांख्ये ईश्वरस्य निराकृतत्वाद्, योगे च वेदप्र-
वर्तकतया अनुग्राहकतया च तदङ्गीकारात् तुल्यबलानां स्मृतीनां
परस्परविरोधे एकतरप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च तदुक्तरीत्या
प्रकारान्तरस्य सेश्वरत्वानीश्वरत्वादेः स्थितिर्निर्णयः । * इति-अस्मा-
द्धेतोः । तथाचैवमप्रामाण्यबोधनार्थं सूत्रत्रयमित्यर्थः । शिष्टानाम-
र्थमाहुः । * ततो युक्त्येत्यादि * । तत आद्यसूत्रत्रयोत्तरं, शिष्टेषु
युक्त्या प्रत्यक्षस्य श्रुतेश्च श्रुत्योश्च परस्परविप्रतिषेधे प्रतिपादिते

तिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि
 तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्य-
 मन्तान्येकीकृत्य निराकरोति । अन्तस्तुल्यत्वात् । ततः सम्यग्
 वेदार्थविचारार्थैव वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन ।
 अतः सम्पूर्णेनाप्यध्यायेनाविरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमह-
 र्षिकृतस्मृतेर्न मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः । मोक्षैकोपयोगित्वात् ।
 तत्राप्यनवकाशे वैयर्थ्यपक्षेति चेन्न । कपिलव्यतिरिक्तशुद्धब्र-
 ह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः । अहं सर्वस्य जगतः
 प्रभवः प्रलयस्तथेति ॥ १ ॥

युक्त्या तत्परिहार इति प्रथमपादार्थः । द्वितीयपादार्थमाहुः । * ततो
 द्वितीय इत्यादि * । * वेदबोधकत्वाभाव इति * सर्ववेष्टनस्मृति-
 बद्धप्रामाण्यात् तथात्वे । * तैरिति * बाह्याबाह्यस्मृत्युक्तसाधनैः । *
 कश्चनेति * यत्किञ्चिन्मुक्तिरूपः । फलेऽनुपयोगात् तन्निराकरणं
 द्वितीयपादार्थः । अग्रिमयोरर्थमाहुः । * ततः सम्यगित्यादि * ।
 तृतीये वियदादिपादे प्रथमं भूतानामुत्पत्तिः, स्वरूपम्, उत्पत्तिक्र-
 मश्च विचार्यते । ततो जीवात्मस्वरूपं तद्धर्माश्च । चतुर्थे चेन्द्रियो-
 त्पत्तिक्रमस्तत्स्वरूपादिकं च । तथाचैतद्द्वयं पादद्वयार्थः । सिद्ध-
 माहुः । * अत इत्यादि * । * अत इति * पादेपूक्तप्रकारकार्यप्रति-
 पादनात् । उपन्यस्तं सूत्रं व्याकुर्वन्ति * कपिलेत्यादि * । अयम-
 र्थः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुत्युक्तमोक्षफलकज्ञानार्थं जग-
 त्कारणविचारणायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे नित्यानुमेयश्रुतिविरोधो
 भवति ? नवेति संशये कपिलास्तावदेवं प्रत्यवतिष्ठन्ते । पूर्वा-
 ध्याये यद्यपि श्रुतिविचारेण ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं जगदुपादानत्वं च
 प्रतिपादितं, तथापि कपिलप्रणीतसांख्यस्मृतिविरोधात् तदनादर-
 णीयम् । नच श्रुतीनां स्वतः प्रामाण्यस्य तद्विरोधे स्मृतीनामप्रामा-
 ण्यस्य च पूर्वतन्त्रे, विरोधे त्वनपेक्षं स्यादित्यत्र प्रतिपादितत्वात्
 'स्मृतिविरोधीऽप्रयोजक इति शङ्काम् । औदुम्बरीं स्पष्टोद्गायतीति

श्रुत्युक्तस्य तत्स्पर्शरूपस्यार्थस्य प्रत्यक्षतो निश्चेतुं शक्यतया सर्ववेष्टनस्मृतौ तद्विरोधस्यापि प्रत्यक्षत एव भानेन तादृशीनां विरोधस्य तथात्वेऽपि जगत्कारणरूपस्य वेदान्तश्रुतिविषयस्य अप्रत्यक्षत्वेन तादृशविषये पूर्वोक्तश्रुतिकपिलस्मृत्योर्विरोधे यदि प्रत्यक्षश्रुतिमालम्ब्य तस्या अप्रामाण्यमास्थीयते तदा तन्मूलभूता श्रुतिर्महर्षिप्रत्यक्षं चोपरुद्धेत । नचेदं सर्ववेष्टनस्मृत्यनादरेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । तत्र ह्यसति ह्यनुमानमिति सूत्रांशेन स्मृतेर्मन्थरगामित्वबोधनात् प्रत्यक्षश्रुतौ स्वीकृतस्य प्रामाण्यस्य परित्याग आपततीति तदपेक्षया स्मृतेरेव प्रामाण्यत्यागो वरम् । स्वप्रत्यक्षापेक्षया परप्रत्यक्षस्य निर्बलत्वेन तुल्यत्वाभावात् । इह तु वेदान्तविषयस्य दुरवबोधत्वेन तादृशमहर्षिगोचरताया एवास्थेयत्वाद्, आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायाच्च कपिलस्मृत्यनुरोधेन श्रुतिरेव प्रधानविषये सङ्कोच्या । तदनुग्राहकस्य स्वप्रत्यक्षस्यात्राभावात् । किञ्च । सर्वश्वेतो ह्यः, सर्वः श्यामः पुरुष इत्यत्र यथा खुरनेत्रनखादिषु तद्वर्णाभावेऽपि श्वेतादिबाहुल्यात् सर्वपदप्रयोगस्तथा वेष्टनस्मृतावपि किञ्चिदंशपरित्यागेन बह्वंशवेष्टनेऽपि सर्वपदस्योपपत्तिरिति तस्याः सङ्कोचसहिष्णुता । तथा नात्र । केवलयथार्थज्ञानभग्नावरणमोक्षोपयोगितया कस्मिन्नप्यंशे सङ्कोचसहिष्णुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च । यथा, मानवी ऋचौ धार्य्ये कुर्यादिति विधाय, यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजमिति श्रुतिर्धर्मे तदुपयोगं नियमितवतीति तस्यास्तत्रत्यावकाशत्वम् । तथास्याः कचन न वक्तुं शक्यते । तस्मादेतद्वैयर्थ्यमेवापततीति तन्मूलभूतनित्यानुमेयश्रुतिविरोधो, महर्षिप्रत्यक्षविरोधश्चेति कापिलप्रत्यवस्थानात् प्राप्तं तदेतत्, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेदिति सूत्रांशेनानूद्य प्रतिबन्धा प्रतिविधत्ते । नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । तथाच, वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहमिति सर्ववेदवेत्ता वेदान्तकर्त्रा भगवता गीतास्मृतावहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यादिकथनादुक्तज्ञानवतां स्वभजनकथनेन बहूनां चेतनकारणत्वास्थितिबोधनाच्च बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति ताभिरेव वेदान्तवाक्यनिर्णय उचितः । अन्यथा तासां सर्वासामेवाऽनवका-

शप्रसङ्गात् । तथाच वेदान्तोक्तविषयस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्येतदनुरोधेन कपिलस्मृतिरेव जघन्याधिकारिविषयत्वेन सङ्कोच्या । यं मुमुक्षवः परप्राप्यनर्हास्तेऽनया स्वात्मानं प्रकृतिप्राकृतेभ्यो विविच्य स्वस्वरूपावस्थिता भविष्यन्तीति तादृशमर्थं परब्रह्मकारणतांशं परित्यज्य देवाऽमरन्यायेन प्रकृतेरनादित्वं बोधयित्वा तथोक्तमित्येवं सङ्कोचसहिष्णुत्वात् । नच तन्मूलभूतश्रुतेर्महर्षिप्रत्यक्षस्य वा विरोधः । महर्षेराशयस्य तन्मूलश्रुतेश्च प्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्ध एवार्थं तात्पर्यात् । अन्यथा देवहृतिं स्वमातरं प्रति सर्वतत्त्वयाथात्म्यमुक्त्वाऽप्रे, ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्, अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दाविधर्मिणेत्यादि न वदेत् । एतदेवाभिप्रेत्य मोक्षधर्मे, सांख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा, ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नाना मतानि वै इति पञ्चसिद्धान्तांस्तद्वक्तृश्रोक्त्वा, सर्वेषु च नृप-श्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते, यथागतं तथा ज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः, नचैवमेनं जानन्ति तमोभूता विशाम्पते, तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः, निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो ममेत्युक्तम् । यथागतमिति—श्रुत्यविरुद्धम् । तथाचाज्ञानामर्थं सङ्कोच इत्यर्थः । अथवा पाद्मोत्तरखण्डे भगवच्छिवसंवादे, त्वं च रुद्र महाबाहो मोहनार्थमिति मोहनं प्रक्रम्य, 'मयि भक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान् समाविश्य कथयस्व च तामसान् । कणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् । कपिलं चैव दुर्वासं मृकण्डं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तामसानृषीन् । तव शक्त्या समाविश्य कुर्वतो जगतो हितम् । त्वच्छक्त्या सन्निविष्टास्ते तमसोऽद्रिक्त्या भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः । कथयन्ति च ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । पुराणानि च शास्त्राणि त्वं चासत्त्वेन बृंहितः । कपालचर्मभस्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित । त्वमेव धृत्वा ताल्लोकान् मोहयस्व जगत्त्रये । तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरु सत्तम । कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादिभेदत' इति कथनात् कपिलाचार्यैस्तामसशक्तिप्रवेशोत्तरं तथा कथितमिति । देवहृत्यादिकं प्रति च तदावेशाभावदशायां कथितमिति विषयभेदात्त मोक्षधर्मवाक्यानां सूत्राणां च विरोध इति दिक् । अत एव ब्रह्मादौ ब्राह्मखण्डे स्नानार्हप्रकरणे षट्त्रिंशन्मते, शैवान् पाशपत्नान्

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके वेदे चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा
जलमाविशोदित्युक्तम् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ एवं प्रतिबन्धा कपिलस्मृतेर्निर्गुण-
प्रधानकारणत्वांशे सङ्कोचसहिष्णुत्वमुक्त्वा महदाद्यंशेऽपि तथा-
त्वमाहेत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते । * इतरेषां चानुपलब्धे-
रित्यादि * । लोके गीतापुराणादिस्मृतौ प्रश्नोपनिषदादिश्रुतौ
चोपलभ्यमानत्वेऽपि कपिलोक्तप्रकारेणानुपलभ्यमानत्वात् । तथा-
हि । प्रवचनसूत्रेषु तावत्, स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य, बाह्याभ्यन्तरा-
भ्यां तैरहङ्कारस्य, तेनान्तःकरणस्य, तत्. प्रकृतेरिति सूत्रयता पञ्च-
भूतव्यतिरिक्तानां कार्यलिङ्गकानुमानगम्यत्वमाहत्याग्रे, मूले मूला-
भावादमूलं मूलमिति कथनात् तस्यामेव मूलकारणता निर्णीता ।
तदिदमनुमानान्न सिद्ध्यति । स्थूलेषु पृथिव्यादिचतुर्षु गन्धादिगुणा-
ऽविनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दे च द्रव्यजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसि-
द्धत्वेन पूर्ववर्तित्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद् गुणनाशेऽपि द्रव्यदर्शनेन
व्यतिरेकव्यभिचाराद् गुणानिरिक्तानां मात्राणां लोकाप्रसिद्धत्वा-
च्च न स्थूलैस्ता अनुमातुं शक्यन्ते । प्रत्युत पृथिव्यादिचतुष्टये
तत्परमाण्वानुमानमेव सुकरम् । आकाशो नित्य इत्येव च युक्तम् ।
एवं मात्राणां स्थूलकारणत्वेन मात्रात्मकस्वरूपेण चासिद्धौ तत्सा-
धितानामहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामप्यसिद्धिरेव । नापि द्विविधेन्द्रि-
याभ्यामहङ्कारसिद्धिः । शब्दातिरिक्ताया वाचो, गोलकातिरिक्ताना-
मन्येषामपि कर्मेन्द्रियाणां चाप्रसिद्धत्वात् । गोलकैरपि भूतानामेव
सिद्धेश्च । तेषां स्वविलक्षणोपादानासाधकत्वात् । किञ्च । अभिमानो-
ऽहङ्कार इत्यहङ्कारस्य स्वरूपलक्षणम् । स च देहादिष्वहमित्या-
कारकान्यथाज्ञानरूपो वा, अधिष्ठातृत्वेनात्मज्ञानरूपो वा । उभय-
थापि गुणरूप इति द्विविधेन्द्रियविलक्षण इति न तदुपादानतायो-
ग्यः । एवम्, अध्यवसायो बुद्धिगिति महतः स्वरूपलक्षणम् । स चेद्-
मेवमेवेति निश्चयात्मा । तस्य चाभिमानजनकत्वं प्रत्यक्षबाधितम् ।

अहमिदं निश्चिनोम्यध्यवस्यामीति विपरीतप्रत्ययात् । आत्मधर्म-
त्वेन प्रत्ययाच्च । ततो जडप्रकृत्यनुमानमपि दुर्घटमेव । अतो याह-
शं स्वरूपं महदादीनां सांख्याभिमतं, न तादृशं लोक उपलभ्यते ।
नापि गीतादिस्मृतिषु । 'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति चतुर्विंशतीनामुक्त-
त्वेऽपि तेषां स्वप्रभवत्वस्यैव बोधनेन मूलप्रकृत्युपादेयताया अनु-
क्तत्वात् । एवमेव पराशरमन्वाद्युक्तावपि द्रष्टव्यम् । तथैव श्रुतावपि
बोध्यम् । तथाहि । मैत्रायणीयोपनिषदि सृष्टिकथने तमां वा इदमग्र
आसीदेकं तत् परे स्यात् तत् परेणेरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो
रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत् स-
त्त्वमेवेरितं रसः सम्प्रास्त्रवत् तत् सौंशोऽयं यश्चंतामात्रः प्रतिपुरु-
षः क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिरित्युक्ता त-
स्यांशा ब्रह्माविष्णुरुद्रा इति स एवापरिमितधा ऊद्भूत इति चोक्ता,
उद्भूतत्वाद् भूतेषु चरति प्रविष्टः स भूतानामधिपतिर्बभूव इत्य-
सावात्मान्तर्बहिश्चेत्युक्तम् । तत्र तमो वा इदमग्र आसीदित्यनेन
परिदृश्यमानजगतः पूर्वरूपं तम इत्युक्ता एकं तत् परे स्यादित्यनेन
तदानीं तस्य पराभेदं चोक्ता ततः क्रमिकवैषम्येण रजःसत्त्वयोः स्व-
रूपप्राप्तिं ततः सत्त्वसारस्यमुख्यजीवत्वं तस्यानेकधोद्भूतत्वेन स-
र्वक्षेत्रज्ञत्वं सर्वाधिपतित्वं चोक्ता इति हेतोरात्मान्तर्बहिश्चेति निग-
मनाच्चेतनाचेतनरूपता परस्यैव बोध्यत इति तत्रापि महदादीनां
सांख्योक्तरीतिकस्वरूपानुपलम्भात् । तमो वा इदमेकमास तत् परे
स्यादिति पाठेऽपि तत्पदेन एकस्य परामर्शात् स एवार्थः । नचात्र
सप्तम्या आधाराधेयभावस्फोरणादविभाग एव बोध्यत इति श-
ङ्क्यम् । सुबालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे, पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्ते-
जसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशे विलीयते आ-
काशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ विलीय-
न्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे विलीयते
अक्षरं तमसि विलीयते तम एकीभवति परस्मिन् परस्ताञ्च सन्नास-
ञ्च सदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमित्यत्र शब्दा-
न्तरेण लयव्यतिरिक्तैकीभावस्वरूपबोधनादविभागरूपस्यैकीभावनस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । नच स्वरूपैक्यं लय एकीभावस्त्वविभाग इति

वक्तुं शक्यम् । लीड् श्लेषण इति धात्वर्थस्य, एके मुख्यान्यकेवला इति कैवल्यरूपस्यैकशब्दार्थस्य च बोधनेनोभयत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । एकपदस्य मुख्याद्यर्थग्रहणे तमसोऽप्यविभागेन सत्तायां, परस्तान्न सन्नासन्न सदसदिति परेतरयावान्नवेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । उपक्रमे च, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नोराप अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदिति सृष्टिप्राक्कालेऽपि तथा श्रावणात् तमस उत्पत्तिश्रावणाच्चाविभागस्य सांख्यप्रक्रियायाश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् । श्वेताश्वतरेऽपि, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्नसन्न चासन् शिव एव केवल इत्यत्र तमोऽङ्कितकालेऽपि शिवकैवल्यश्रावणेन तमसि शिवाभेदस्यैव बोधनाच्च । तथा स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेति बृहदारण्यके लवणरसबोधनेनाविभागस्यैव लयपदार्थत्वेन निर्द्धारणाच्चाएवञ्च गर्भोपनिषद्यपि यदुक्तम्, अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरमिति । तदपि न सांख्यरीतिकतत्त्वसंग्राहकम् । किन्तु श्रौतानां ब्रह्मजन्यानामेव संग्राहकमातथा चूलिकोपनिषद्यपि विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवामित्यादिना प्रकृतिं परमात्मानं च प्रकृत्य यदुक्तं, तदप्यग्रे, 'तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः । यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्थावरजङ्गमम् । यस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथा' इति, अग्रे च, जायन्ते बुद्बुदा इवेति च दृष्टान्तकथनात् स्वरूपैक्य एव पर्यवस्यति, न त्वविभागे । अतः प्रश्नोपनिषद्यपि सुषुप्तावस्थां प्रस्तुत्य, पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना, प्राणश्च धारयितव्यं चेत्यन्तेन यानि तत्त्वान्युक्तानि तान्यपि न सांख्यरीतिकानीति बाञ्छव्यम् । तदेतदुक्तं लोके वेदे चानुपलब्धेरिति । एवं चेदमधिकरणान्तरत्वेन सिद्ध्यति । पूर्वोक्तज्ञानार्थं महदादिविचारणायां सांख्यस्मृत्यनुपयोगे पूर्वोक्तश्रुतिविरोधो भवति न वेति संशये, महर्षिप्रत्यक्षान्न भवतीति पूर्वपक्षप्राप्तौ महर्षेस्तेषां तथोपपादने तात्पर्याभावात् तदंशेऽपि सांख्यस्मृत्येर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलकत्वाभाव इति सिद्धान्तसिद्धेरिति बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इतरेषाम् अतिप्रामाणिकानां मन्वादी-

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भेदेन निराकरणम् ॥ ३ ॥

—————

नां कपिलहृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धि-
भ्रान्तिमूलेति व्याकुर्वन्ति । तन्मयाऽनुपदमेव पाञ्चवचनोपदर्शनेन
व्युत्पादितम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ एतेनेति पदोक्तमतिदेशं व्याकुर्वन्ति ।
* सांख्येत्यादि * । योगस्मृतिः पातञ्जलदर्शनं, हिरण्यगर्भस्मृतिश्च,
सापि प्रकृतिस्त्वनन्द्याद्यंशे भेदांशे सोपाधिकेश्वरस्वरूपांशे च
निराकृतेत्यर्थः । पृथक्कया निराकरणप्रयोजनमाहुः । * वैदिकत्वश-
ङ्कयेति * । श्वेताश्वतरोपनिषदि, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदी-
न्द्रियाणि मनसा संनिवेशयेति पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चा-
त्मके योगगुणे प्रवृत्ते, न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य यो-
गाग्निमयं शरीरमित्यादिमन्त्रार्थसंवादाद् वैदिकत्वशङ्कया । इदं
च्चातिदेशसूत्रम् । अतिदेशश्चात्रासादृश्याशङ्कयां सादृश्यप्रतिपादन-
रूपः । तेनात्रैवं संशयादिकं बोध्यम् । योगस्मृतावीश्वरतत्त्वाभ्युप-
गमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्याभिधानाद् वक्तुर्हिरण्य-
गर्भस्य वेदवेदान्तप्रवर्तनेऽधिकृतत्वात् तद्वाक्यस्य सर्वेषां पूज्यत्वा-
त् पतञ्जलेरपि तथात्वात् तद्दर्शनभाष्यस्य व्यासचरणैः कृतत्वात्
सांख्यतौल्याभावे योगेन समन्वयसङ्कोचो भवति न वेति सन्देहे,
उक्तहेतूनां सांख्ये अभावात् तथा सङ्कोचाभावेऽपि योगं सत्त्वात्
श्वेताश्वतरात्मकप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वाच्च तेन सङ्कोचो न्याय्य इति
पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—अब्रह्मात्मकप्रधानकारणवादादीश्वरस्य निमि-
त्ततामात्राभ्युपगमाद् ध्येयस्येश्वरस्योपादानताविरहेण तदीयनिखि-
लगुणज्ञानाभावेन ध्यानस्याप्यपूर्णाविषयत्वाद्धिरण्यगर्भस्य सृष्टिवै-
यग्येण हंसगीतायामिव तदंशे बोधाभावस्यापि शक्यवचनत्वा-
ज्ज्ञानेऽपि जघन्याधिकार्येऽर्थे तावन्मात्रप्रकथनस्य युक्तत्वेन तस्याः

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

बाधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वादेतनत्वा-

सङ्कोचाहृत्वान्मनोनिग्रहसाधनांशे तस्या अविरोद्धत्वेन तदीयभा-
ष्यकरणेऽपि शेषस्य विरोद्धत्वाच्च तथा वेदान्तोपबृंहणस्यायुक्तत्वाच्च
तथा समन्वयसङ्कोचः सम्भवतीति ॥ ३ ॥ १ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ एवं तुल्यबलवि-
रोधेऽपि स्वविवक्षितस्मृतेः समूलत्वबोधनेन तत्स्मृतिप्रामाण्ये निरा-
कृते श्रुतिविप्रतिषेधं युक्त्या प्रदर्श्य प्रत्यवतिष्ठन्नं युक्त्या निरा-
कर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र मास्तु सांख्यदिस्मृत्या सम-
न्वयस्य बाधस्तथापि तदीयेन तर्केण बाधो भविष्यतीति पूर्वपक्ष-
माह सूत्रद्वयेन । तद् व्याकुर्वन्ति । * बाधक इत्यादि * । सांख्य-
स्मृत्या समन्वयबाधाभावेऽपि तदीयतर्केण बाधो भवति न वेति
संशये समन्वयबाधकोऽयं तर्क इत्यर्थः । तर्कस्वरूपं तु, स्वोत्प्रेक्षि-
ता युक्तिस्तर्क इति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे वक्तव्यम् । ननु पूर्वतन्त्रे
वेदस्य परानपेक्षं प्रामाण्यं व्यासमतानुसारेण जैमिनिना औत्पत्ति-
कसूत्रे स्थापितमिति तर्कनिमित्तकस्यान्यापेक्षस्य कोऽप्रावकाश इति-
चेदित्थम्-तत्र ह्यव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्ध इत्यनेन साध्यविषयएव
तथात्वमिति प्रतीतेः सिद्धविषये वेदान्ते, मन्तव्य इति द्रष्टव्यवा-
क्येकदेशदर्शनाद् युक्तिभिरनुचिन्तनस्य च मननपदार्थत्वाद् त-
र्कत्यापेक्षितत्वादस्यवकाश इति । सूत्रं व्याचक्षते । * अस्येत्या-
दि * । अचेतनत्वमन्येषामपि विलक्षणधर्माणामुपलक्षकम् । कार-
णपदं चांशित्वस्य । अत्र च, नेति साध्यनिर्देशः । तथाच पूर्वोक्तं
चेतनं निर्दोषं ब्रह्म न जगदुपादानम् । जगद्विलक्षणत्वात् । यद् य-
द्विलक्षणं, तद् न तदुपादानम् । घटविलक्षणतन्तुवदिति । तथा, ब्रह्म
न जीवानामंशिभूतम् । जीवविलक्षणत्वात् । यद् यद्विलक्षणं, तद्
न तदंशिभूतम् । रूप्यखण्डविलक्षणसुवर्णवदिति । वैलक्षण्यञ्च,
ब्रह्मणश्चेतनस्य ज्ञानात्मकस्य शुद्धस्य शब्दात् प्रमितस्य, जाड्यमोहा-
मक्तवतुच्छत्वादिविशिष्टाज्जगतः प्रत्यक्षसिद्धाच्छब्दप्रत्यक्षाभ्या-
मेव सिद्धम् । एवं दुःखित्वाद्वादिदिविशिष्टाजीवादपि नित्यनिरव-

चेतनं न कारणम् । विलक्षणत्वञ्च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं
चेति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ ४ ॥

ध्यानान्दात्मकस्य तस्य विलक्षण्यं सिद्धम् । तथाच ब्रह्म यदि ज-
गदुपादानं जीवस्यांशि वा स्यात् तदुभयविलक्षणं न स्यात् । यतो
नैवमतो नैवमित्येवं बाधकस्तर्को बोध्यः ।

भास्कराचार्यास्तु, देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणात्मवादिमतेन तेषु
कादाचित्कं चैतन्यमुपगम्य, जगद् ब्रह्मसलक्षणं ब्रह्मोपादेयत्वाद्
यदेवं तदेवमिति सामान्यव्याप्तिमतानुमानेन जगतो ब्रह्मसलक्षणत्वे-
भ्युमिते पूर्वोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य यदि देहेन्द्रियादीना-
मिवाकाशादीनां पात्राणान्तानां चैतन्यमनुद्भूतं स्यात् तद्वत् क-
दाचिदुपलभ्येत । नचैवमुपलभ्यते । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थक्रिया-
याः कदाप्यदर्शनाच्चैतन्यस्य च तदनुमेयत्वादतस्तेषु चैतन्यस्य
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधितत्वेन स्वरूपासिद्धिं निरस्य, विलक्षणत्वा-
दिति हेतुं साधितवन्तः । तेन शरीरादिष्वपि चैतन्यसाधकहेतूनां
साधारणत्वं व्यतिरेकव्यभिचारादिकं चोन्नीय तेष्वप्यचेतनत्वमेव
साधनीयमिति तन्दीयपूर्वपक्ष्याशयः । शेषं विण्वृण्वन्ति । * विल-
क्षणत्वमित्यादि * । सूत्रे अस्येतिपदं देहलीदीपवदग्रेऽपि सम्बद्ध्य-
ते । तथात्वं च विलक्षणत्वम् । ननु विलक्षत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
तेन हेतुना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे जगतश्च तत्कार्यत्वे दूषिते कि-
मिति शब्देन विलक्षणत्वसाधनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रत्यक्ष-
स्येत्यादि * । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्य सांख्यैकदेशिनस्तद्वशं
वेदास्तित्वं प्रति स्वमतोपष्टम्भकमिदं विलक्षणत्वस्य श्रौतत्वबोधकं
यच्चत्वं चेतनाचेतनविभागस्य श्रुतांवपि दर्शितत्वादित्यर्थकम् । त-
न्नाचार्यं तर्कादिरप्रामाणिकः, श्रुतिविरुद्धत्वाद्, बाह्यतर्कादिवदित्य-
प्रामाण्यसाधने, प्रामाणिकः श्रुतित्वात्पर्यगोचरत्वात् सप्तर्कादिव-
दिति प्रतिसाधनेन तस्याभासीकरणार्थमेतत्कथनमिति भावः ।

समानुक्तार्थस्तु जीवे ब्रह्मविलक्षण्यबोधनायापि श्रुतिमा-
हुः । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । अ-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत् तेज ऐक्षन्, ते ह वाचमूचु-
स्त्वं न उद्गायेति । एवमादिश्रुतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनस्त्वं प्रति-
पाद्यत इत्याशङ्का तुशब्देन निराकरोति तत्तदभिमानिभ्य एव

मीशश्चात्मा बद्धयते भोक्तृभावादिति । तथाच पादादिवदंशत्वमपि
न युक्तमिति तदाशयः । तथाचानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियाश्रयगौचरस्यापि
शास्त्रस्यावश्यं तर्कसापेक्षता । सर्वेषां प्रमाणानां कचिद्विषये तर्क-
नुगृहीतानामेवार्थनिश्चायकत्वम् । तर्को नाम अर्थस्वभावविषयेण
सामान्यविषयेण वा निरूपणेन प्रामाण्यव्यवस्थापकं तदितिकर्तव्य-
तारूपम् ऊहापरपर्यायं ज्ञानम् । शास्त्रस्य त्वाकाङ्क्षाद्योन्यतासन्नि-
धिज्ञानाधीनप्रामाण्यस्य सुतरां तदपेक्षा । अन्यथा तद्वहितमपि
वाक्यं प्रमितिमुत्पादयेत् । अत एव मनुनापि, यस्तर्केणानुसंधत्ते
स धर्मं वेद नेतर इत्युक्तम् । आत्मविषये, मन्तव्य इति वेदान्त-
श्रुत्याप्युक्तम् । किञ्च । वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये
घटादीनां चैतन्यशक्तेश्चैतन्यस्य च तेष्वनुद्भूतसत्ताया निश्चयस्त-
न्निश्चये च सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इत्य-
न्योन्याश्रयः । तस्मान्न विलक्षणयोः कार्यकारणभाव इत्याप्याहुः ॥॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ननु किं साल-
क्षण्यं प्रकृतिविकारयोरभिप्रेतं यद्भावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वासम्भ-
वं ब्रूषे । न तावद्धर्मसालक्षण्यम् । मृत्पिण्डघटयोः पिण्डत्वाद्यभाक्त्वस्य
प्रत्यक्षतो निश्चयात् । अथ यत्किञ्चिद्धर्मसालक्षण्यं, तदा तु सत्तया सा-
लक्षण्यं वर्तत एवेति । यदि च येन धर्मेण कारणभूतवस्तु वस्त्वन्तराद्
व्यावृत्तं तेन धर्मेण सालक्षण्यमभिप्रेतम् । तादृशं चात्र चेतनत्वम् ।
तद्भावाच्च जगतः कार्यत्वमिति ब्रूषे, तदा तु, मृदब्रवीत्, आपोऽब्रु-
वन्, ते ह प्राणा वाचमूचुः, ते ह प्राणा अहंश्चेवसे किंवदमाना ब्र-
ह्माणं जप्सुरित्यादिषु मृदादीनां चेतनक्रियाश्रावणात् पुराणेषु नदी-
समुद्रादीनामपि चेतनत्वस्मरणाच्च तेष्वपि सालक्षण्यमाश्रयणीय-
म् । तर्कं श्रुत्यनुग्रहस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्याशङ्क्यामुत्तरं पठती-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मृदित्यादि * । * निराकरोतीति * ।

देवतास्तथा वदन्ति । कुतः ? । वेद एव विज्ञातं चाविज्ञातं चेति चेतनाचेतनविशेषोक्तेः । अनुगतत्वाच्च । अभिर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदिशेवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमानित्वमित्यर्थः । देवतापदं च श्रुत्यन्तरे ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्यकारणयोर्वैरूप्यम् ।

पूर्वपक्षी निराकरोति । * कुत इति * । अभिमानिन्यो देवता एवात्राभिप्रेता इति कुतोऽवगम्यते । विशेषपदं व्याचक्षते । * वेद एवेत्यादि * । तथाच यदि चेतनत्वं सर्वस्याभिप्रेयाद्, यदि चोक्तवाक्येष्वभिमानिन्यो देवता अभिप्रेता न स्युस्तदोक्तश्रुतौ विभागं विशेषरूपं न ब्रूयात् । अभिर्वागित्यादिना अनुप्रवेशरूपामनुगतिं च न ब्रूयात् । अतस्तथेत्यर्थ इति । विशेषपदस्यार्थान्तरमाहुः । * देवतापदमित्यादि * । हन्ताहमिमास्मिन्नो देवता इति देवतापदं तेजोऽब्रह्मानां विशेषणं छान्दोग्ये । एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना इति कौषीतकिब्राह्मणे च प्राणानां विशेषणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तथाच जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वाद् ब्रह्मोपादेयत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादेयत्वं प्रतिपाद्यते । एवं जीवेऽपि भेद एव प्रतिपाद्यते । नित्यत्वादिकथनात् । ततश्च ईक्षत्यादय उपादानत्वप्रतिपादकाः, पादत्वादयोऽशत्वप्रतिपादकाश्च सत्प्रतिपक्षत्वादाभासाः । तस्मात्, कारणत्वेन चाकाशादिष्विति सूत्रे यद् यथाव्यपदिष्टस्यकारणत्वमुक्तं, तत् प्रत्यक्षविरोधादसङ्गतमित्येषं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पठन्ति ।

दृश्यते तु ॥ तद् व्याचक्षते । * तुशब्द इत्यादि * । * वैरूप्यमिति * । वैलक्षण्यम् । अत्रायमर्थः । विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दूषयतो भवतः, किं कार्यकारणयोः सर्वधर्मैः सारूप्यं विवक्षितम् ? उत केनचिद् धर्मेण ? । अथवा येन धर्मेण कारणं व-

केशगोमयवृश्चिकादौ चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव निषेधः । तुल्यांशसम्पत्तिश्चेत् प्रकृतेऽपि सदंशः ॥ ६ ॥

स्त्वन्तराद् व्यावर्तते तेन धर्मेण ? । नाद्यः । लोकविरुद्धत्वात्, सर्वो-
 शसारूप्ये कार्यकारणभावहानिप्रसङ्गात्, प्रकृतिगतानां गुणसाम्य-
 त्वसर्वमूलत्वादीनां विकृतिष्वभावेन विलक्षणतया प्रकृतेरपि कार-
 णताभङ्गप्रसङ्गात्, तत एव ब्रह्मणः कारणत्वसिद्ध्या हेतोरर्थान्तर-
 साधकत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गापत्तेः, सच्चिदानन्दरू-
 पाद् ब्रह्मणः सदंशाज्जडानां चिदंशाज्जीवानाम् आनन्दांशादन्तर्या-
 मिणां व्युत्थरणमिति तत्तत्सारूप्यस्य तत्र तत्र विद्यमानत्वाद् भवदु-
 कहेतोः स्वरूपासिद्धत्वाच्च । न तृतीयः । देहादीनां येन धर्मेण व-
 स्त्वन्तराद् व्यावृत्तिस्तेषां धर्माणां देहत्वगोमयत्वादीनां केशवृश्चि-
 कादिष्वभावेन तेषामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । चेतनादेहादचेतनस्य
 केशनखदन्तादेरचेतनाद् गोमयाच्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनेन
 हेतोः साधारणत्वाच्च । यदि च देहाज्जडात् केशादीनां तादृशां,
 गोमयाज्जडानां वृश्चिकदेहानामेवोत्पत्तिरित्युच्यते तदा तूक्तमेव स्वरू-
 पासिद्धत्वम् । तस्मान्नानेन ब्रह्मकारणत्वदूषणं, न वा मृदादीनां
 ब्रह्मकार्यत्वदूषणमिति । इदं च तदुक्तं हेतुं तस्य श्रुतिसिद्धत्वं चो-
 पगम्य दूषितम् । माध्वव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्येतदेव मतम् । तृ-
 तीयसुबोधिन्यां वैलक्षण्यस्य भ्रान्तप्रतीतत्वं, न तं विदाथ य इमा ज-
 जानान्यद्युष्माकमन्तरं भवतीति श्रुतिबलादङ्गीकृत्य वैलक्षण्यानुप-
 गमेन दूषितम् । वैलक्षण्यमन्यस्मादन्तरा दृश्यते, न तु वैलक्षण्य-
 मस्तीति । तदेतदत्रापि सूचयन्ति । * चेतनादित्यादि * । * तदंश-
 स्येति * । अचेतनांशस्य । तथाच भ्रान्तप्रत्यक्षालम्बनेन श्रुतिप्रत्यव-
 स्थानं न युक्तमित्यर्थः । सलक्षणात् सलक्षणोत्पत्तेर्बहुशो दर्शनानुक्त-
 दूषणममन्वानं प्रति समाध्यन्तरमाहुः । * तुल्येत्यादि * । * चेदि-
 ति * । विवक्षिता चेत् । तथाच, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
 तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वमिति मुण्डकश्रुतौ सतः सदुत्पत्ति-
 श्रावणेन दर्शनानुग्रहेऽपि नास्माकं दोष इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽभि-
 मानिव्यपदेशसूत्रमपि सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थस्तु, विज्ञानं चाविज्ञानं
 चेत्यत्र विज्ञानशब्दोऽभिमानिव्यपदेशोऽभिमन्तव्याद् वैलक्षण्यबो-

धनार्थो, न तु कारणवचनः । कुतः ? विशेषानुगतिभ्याम् । सच्च त्य-
 चाभवदित्यादिना कार्यस्यैवेतरेतरविशेषात् । सत्यमभवदिति कार-
 णरूपस्यानुगतेऽप्येति प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । एवमत्र
 व्याख्यानद्वयेन श्रुतौ युक्तिविरोधः परिहृतः । तेन यथाव्यपदिष्टस्य
 कारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । एतच्च नृसिंहतापनीषादपि सिद्ध्यति । त-
 थाहि । नवमस्कण्डे आत्मनां परमात्मना शुद्धाभेदं जिज्ञासुभिर्देवैः
 प्रजापतिर्विज्ञापितस्तान् प्रातः ब्रह्मवादमुपदिदेश । तत्रोपद्रष्टाऽनुम-
 न्तेषु इत्यनेनाहं प्रत्ययगम्यमात्मानमनूद्य सिंहश्चिद्रूप एवेति तस्य
 पराभेदं विधाय कथमेवमित्याकाङ्क्षायामेतस्य परभेदेन स्वस्योपद्र-
 ष्टत्वाभिमानो वृथ्येति बोधनायाऽविकारो ह्युपलब्धा सर्वत्रेति परमा-
 त्मन एवापद्रष्टृत्वमनेन भ्रमात् स्वस्मिन्नभिमान्यते इति बोधयित्वा,
 न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धो ह्यद्वितीय इत्यभेदं निगमयामास ।
 तत्र भेदः प्रत्यक्षसिद्ध इति नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्यां प्रत्यक्षस्य
 भ्रमत्वाय मायया ह्यन्यदिवेति मायारूपं दोषं तत्र हेतुत्वेनाह । अ-
 न्यदिव प्रतीयते, न त्वन्यदित्यर्थः । ततो, नन्वस्तुमायाया दोषत्वं,
 तथाप्यन्यस्याभावं तथा किं प्रत्याख्यमानं हि स्वपुष्पमिवात्यन्तासत्
 प्रत्याययितुं शक्यते । अतः प्रतीतिबलात् सिद्धेऽन्यस्मिन्नयं जीवो भिन्न
 एव मन्तव्य इति कथमस्य परमात्माद्वैतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तत्साध-
 नाय पुनराह । स वा एष आत्मा पर एवैषैव सर्वमिति । ततो, ननु
 प्रतीतस्य बाधं विना वाक्यमात्रेण मायिकत्वं न प्रतिपत्तुं शक्यत
 इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनाय पुनराह । तथाहि प्राज्ञे इति । यथा तैजसे
 प्रतीयमानं सर्वं प्राज्ञे बाध्यत इति मायिकं तथा विश्वस्मिन् प्रतीत-
 मपि तुरीये बाध्यत इति मायिकं मन्तव्यम् । तेन भेदोऽपि मायिक
 इत्यर्थः । तदेतद् व्याकरोति । सैषाऽविद्या जगत्सर्वमात्मा परमात्मै-
 वेति । ततो, ननु तत्र निद्रावशादज्ञानसत्ताऽस्तीति तत्रत्यस्य सर्वस्य
 भेदस्य चाधिष्ठकत्वं युक्तम् । जाग्रति सा नास्तीति कथं सर्वस्य मा-
 यिकत्वं प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां जाग्रत्यपि मायाकृतं पराभवं मा-
 यासत्तां चानुभावयति । स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाज्ज्ञानत्वेन ह्यत्र
 न विजानात्यनुभूतेर्माया च तमारूपानुभूतेरिति । अत्र अविषयज्ञान-
 रूपत्वं जीवस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वे जानस्ये च हेतुः । तथाच अह-
 मस्मि इति मिथिष्ठानुभवबलात् तत्कुतः पराभवस्तस्याः स्वरूपं सत्ता

च बोध्या । तथाच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषतौल्यात् तस्य च माया-
 स्यदोषस्य निद्राचिन्ताद्यवस्थाभेदेनानुवर्तमानत्वाज्जाग्रत्यपि सर्व-
 स्य स्वस्मिन् परमात्मभेदस्य च मायिकत्वं मन्तव्यमित्यर्थः । ननु
 तत्कृतपराभवस्य मायायाश्चानुभवादस्तु भेदस्य मायिकत्वं, परन्तु
 सर्वस्य जगतः कथं मायिकत्वमित्याकाङ्क्षायां जगतस्तथात्वे हेतुबो-
 धनाय तत्स्वरूपमनुभावयन् हेतुस्वरूपमनुमापयति । तदेतज्जडं मो-
 हात्मकमनन्तं तुच्छं रूपमस्या इति । तथाच स्वप्रकाशपरमात्मस्व-
 रूपधर्मविरुद्धैर्जडत्वमोहत्वप्रमाणसम्बन्धानर्हत्वैरस्य परमात्मस्वरू-
 पताया अशक्यवचनत्वादस्य मायिकत्वं, तेनैव तस्याः स्वरूपं ता-
 दृशमनुमातव्यमित्यर्थः । ततो, नन्वनुभवे तस्याः स्वरूपमाधरकमे-
 चानुभूतं तमोरूपत्वाच्च तु विक्षेपकमिति कथमयं भ्रम इत्याकाङ्क्षायां
 तस्यास्तथात्वमप्यनुभूतमेवेत्याह । व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढैरा-
 त्मैव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वत-
 न्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति । तथाच परमात्मनः सकाशाद्विबुत्तापि सा मू-
 ढैरज्ञानिभिरात्मैव दृष्टा आत्मभेदात्मकं विक्षेपमुत्पादयन्त्येवेयं दृष्टा ।
 अतो भेदस्येवास्यापि जडत्वादिविशिष्टस्य व्यञ्जिका सती, अस्य ज-
 गतः साङ्ख्यरीतिकसिद्धत्वनैयायिकादिरीतिकासिद्धत्वाभ्यां मीमां-
 सकप्रतिपक्षस्वतन्त्रत्वमायावादिप्रतिपक्षास्वतन्त्रत्वेन च सत्त्वमस-
 त्वं च दर्शयतीति तथैवायं भेदवादादिप्रतिपक्षजगद्रूपोऽपि भ्रम इ-
 त्यर्थः । ततो, ननु तस्याः कथमेवं जगद्रूपो भेदरूपश्च परिणाम इत्या-
 काङ्क्षनयामुभयं दृष्टान्तेनाह । सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्ति-
 रेकैवेति । तथाच सामर्थ्येनैकस्या अनेकविधः परिणाम इत्यर्थः । अ-
 न्नापि कश्चिदर्थोऽतिगोप्य इति विशेषबोधनाय दृष्टान्तं व्याकृत्य
 दार्ष्टान्तिके केनचिदंशेन योजयति । तद्यथा वटबीजसामान्यमेकम-
 नेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्ति-
 ष्टत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा
 जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति ।
 अत्र च वटस्थानापन्नानि क्षेत्राण्यनेकत्वस्थानापन्नं परिपूर्णत्वं स्वा-
 व्यतिरिक्तत्वमुभयत्रापि समानम् । उत्पादनस्थाने परस्मै प्रदर्शनम् ।
 तत्र पूर्णसंस्थितिस्थाने द्वयोराभासेन करणं, स्वस्य द्विधाभवनं चेति
 विशेषः । तथा सति जगद्रूपेषु क्षेत्रेषु जडत्वं मोहात्मकत्वमनन्तरं

तुच्छत्वं च यद् भासते तत् तेषामेतदव्यतिरिक्तत्वादेतदीयम् । किञ्च । क्षेत्रप्रदर्शनोत्तरं द्वयोराभासेन करणोक्त्या आभासभूतयोर्जीवेशयोर्न द्रष्टृत्वं किन्तु परमात्मन एवोभयद्रष्टृत्वम् । स्वद्वैधीभावोक्त्या च द्विविधाभासाधारत्वं बोधितम् । इयं च परमात्मनः सकाशान्नित्यनिवृत्तेति, न तदुपाधिः, किन्तु जले चन्द्रकिरणवदविभक्त एव योऽशोऽस्यां प्रविशति तदुपाधिर्भूत्वा अंशानां परस्परं परमात्मन सकाशाच्च भेदं मौढ्यादिधर्मवैशिष्ट्यं च दर्शयति । तेन भेदरूपोऽपि तस्याः परिणाम इत्यर्थः । ततस्तस्याः कथमेधंरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्याः स्वरूपमाह । सैषा चित्रा सुदृष्टा बहदुरा स्वयंगुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चेतन्यदीप्तेति । अत्र चित्रेत्यादिभिश्चतुर्भिः क्रमेण जगतो विचित्राकारे जडत्वे मोहात्मकत्वे संख्याकृते आनन्त्ये तुच्छत्वे च तत्स्वभावो हेतुत्वेनोक्तः । अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्नेत्यनेन तदङ्कुरभूतानां गुणानामपि प्रत्येकं सङ्घातत्वं नानाप्रकारकव्यष्टिप्रस्तारप्रयोजकत्वायोक्तम् । एतावदुपादानतानिर्वाहकं सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति सृष्ट्यादित्रिविधकर्तृत्वनिर्वाहकम् । तच्च रूपत्रयं नास्याः, किन्त्वेतद्रूपत्रयमस्यां ब्रह्मण इति बोधनाय चैतन्यदीप्तेत्युक्तम् । तदेतन्निगमयति । तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति । यस्मादाभासाधारभूता माया चैतन्यदीप्त्यैव ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादात्मन एव त्रैविध्यम् । आभासाभास्ययोः समानाकारत्वस्यैवानुभवात् । अत्र त्रैरूप्यमिति वक्तव्ये त्रैविध्यमिति यदुक्तं, तेनाविद्यायामपि देवमनुष्यासुरभेदभिन्नत्रिविधजीवप्रयोजकं रूपमप्यात्मन एवेति बोधितम् । यस्माच्च चैतन्यदीप्त्या दर्शयिष्येव, न तु कर्त्री, तस्माद् योनित्वं निमित्तकारणत्वमप्यात्मन एवेति । तथाचाभासनिमित्तत्वं जगन्निर्मातृत्वं च शुद्धसैव साकारस्येति बोधितम् । तदेतद् व्युत्पादयन् पूर्वमाभासयोर्वैलक्षण्यमाह । अभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वर इति । तत्रोभयोराभासत्वे तुल्यत्वे कथमेवं वैलक्षण्यमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजकं रूपमाह । सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरवद् व्यक्तचैतन्यः सर्वगो हीति । हिर्हेतौ । यस्मादयं सर्वाहंमानी सर्वगः समष्टिस्तस्मादविद्याव्यष्ट्युपाधयो जीवास्तत्तदभिमतारः । यस्मादीश्वरवद् व्यक्तचैतन्यस्तस्मात् ते नियन्तारो,

यस्मात् त्रिरूपस्ततस्तदङ्कुरोपाधयो ब्रह्मादयोऽपि प्रत्येकं तादृशाः ।
 दृष्टान्तीभूत ईश्वरः को वेत्यत आह । एष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मेति ।
 एष इति प्रक्रान्तपरमात्मा । तथाच तस्य क्रियात्मत्वात् तत्प्रतिरू-
 पोऽयं सर्वाऽहस्मानी, तस्य ज्ञानात्मत्वादयं व्यक्तचैतन्य इत्यर्थः ।
 एवं योनित्वं समर्थयित्वा कार्यकारणयोः सालक्षण्यं धैलक्षण्यं चा-
 ह । सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पा
 इति । तेन यन्मूले तदेव कार्येषु स्वल्पमिति बोधितम् । एवं कार्य-
 माभासश्च व्युत्पादितः । तेन कारणत्वमाभास्यत्वं च दृढीकृतम् ।
 अतः परं जीवात्मानं मुख्यवृत्त्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमयितुं पर-
 मात्मन एवावस्थाभेदं क्रियाभेदं चाह । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि
 विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्या प्रविश्याऽमूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते
 माययैव तस्माद्वय एवात्मेति । तथाच यः कृष्टा स एवांशेन प्रवि-
 श्य द्विधा व्यवहरति मायया, न तु द्विधा भवतीति मूलविचारे स
 एवायं स्वस्वरूपं प्रणवप्रतिपाद्यतां च नानुसन्धत्ते, किन्त्वस्ति तद-
 भिन्न इत्यर्थः । एतदेवाद्वयत्वं दृढीकर्तुं द्वादशस्वरूपलक्षणान्यस्याह ।
 सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आ-
 नन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगत इति । अत्राभासस्यापि
 प्रत्यक्त्वात् तद्व्यवच्छेदायैकरसपदम् । अयमेव च मुख्यो हेतुः ।
 एतेन परत्वे सिद्धे तत आनन्दत्व इत्येवं द्वादशलक्षणकत्वसिद्धौ
 निष्प्रत्यूहं परमात्माभेदसिद्ध्या प्रणवप्रतिपाद्यत्वं निगमितं भवती-
 ति । एवं सजातीयद्वैते निराकृतेऽपि जगतोऽविद्यायाश्च विद्यमान-
 त्वाद् विजातीयद्वैतापत्त्या शुद्धाद्वयासिद्धौ जीवोऽपि नित्यभिन्न
 एवाङ्गीकार्यः स्यादित्याशङ्कं निवारयितुं जगतोऽविद्यायाश्च सद्रूप-
 त्वेन ब्रह्माभेदमाह । सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात् सिद्धं हि
 ब्रह्म न ह्यत्र किञ्चनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मनि स्वप्रकाशे सर्वसा-
 क्षिण्यविक्रियेऽद्वय इति । हि यतो हेतोः सत्तामात्रमिदं सर्वं सृष्टि-
 पूर्वकाले सदेव । यथा पृथुबुध्नोदराद्याकारा वस्तुतो मृद्धर्मा इति
 घटादयो मृन्मात्रत्वान्मृदेव तथा सति हि निश्चयेन विकारस्य व्य-
 वहारार्थतया वस्तुतः सदात्मकत्वाद् ब्रह्मत्वं सिद्धम् । हि यतो
 हेतोर्यत् सविक्रियं तदादावन्ते चाविक्रियम् । अत एतस्य सत आ-
 द्यन्तावस्थाविचारे यत् किमपि कार्यमविद्या च तत् सत्त्वेनैवानुभूय-

ते, न तु प्रतिनियतेन तेन तेन रूपेणातो विजातीयद्वैतस्याप्यभावा-
 ष्छुद्धाद्वयसिद्धिरित्यर्थः । तदेतत् स्वयमनुभवैस्तानप्युपदिशति ।
 पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यदिति । इहापि जडमोहात्मके जगत्यपि
 अन्यत्वेन प्रतीयमानं यज्जडादिरूपत्वं तदसत् । अतस्तदनाहत्य सर्वै
 सन्मात्रं पश्यतेत्यर्थः । ननु जडादिरूपताप्याकारादिवदस्मिन्नौत्प-
 त्तिकी प्रतीयत इति सन्मात्रत्वमवधारणीयमित्याकाङ्क्षायां तदव-
 धारणप्रकारमाह । सत्यं हीत्थं पुरस्ताद्योनि स्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं
 सिद्धं ह्यसिद्धं तदिति । हि यतो हेतोः सत्यं सद्यस्तु पुरस्तात्
 सृष्टिपूर्वकाले, इत्थं सर्वाकारम्, अयोनि अजन्यं, स्वात्मस्थं स्वप्रति-
 ष्ठम्, आनन्दचिद्घनम् आनन्दचिदाकारमेव सिद्धम् । हि अतो
 हेतोर्निश्चयेन वा तज्जडमोहात्मकत्वमसिद्धम् । तथाचेदानीं ज-
 डादिरूपताया औत्पत्तिकत्वेन प्रतीयमानत्वेऽप्यविद्याभिभववि-
 रूढदशायामप्रतीतेरान्तरालिकमेव तदित्यर्थः । एवं तस्यान्तरा-
 लिकत्वं निगमयित्वा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपसंहरति । विष्णु-
 रीशानो ब्रह्माऽन्यदपि सर्वं सर्वगमिति । यत् सर्वगं कारणभूतं
 ब्रह्म तदेव विष्णवादिरूपं घटादिरूपं चेतनाचेतनात्मकमित्यर्थः ।
 एवं परमात्मनः सर्वरूपत्वं निगमयित्वा तदात्मकत्वेनात्मन ओत-
 त्वाय सर्वस्यात्मरूपतामात्मनो ब्रह्मधर्मवत्तां चाह । सर्वमत एव
 शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखरूप आत्मेति । अत एव ब्रह्मात्मकत्वादेव
 सर्वशुद्ध आत्मा एवंरूपश्चेत्यर्थः । एतदग्रे अनुज्ञाननुज्ञाऽविकल्परू-
 पत्वमात्मनो ब्रह्माभेदाय प्रतिपादितम् । अविद्याया अनुज्ञायामन्त-
 र्भावश्च प्रतिपादितः । तत् सर्वं मत्कृतनृसिंहतापनीयदीपिकातोऽव-
 गन्तव्यम् । अत्र प्रयोजनाभावान्नोच्यते । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् ।

माध्वास्तु, न विलक्षणत्वादितिसूत्रं पठित्वा ततो, इश्यते
 त्विति सूत्रं पठन्ति । द्विसूत्रमधिकरणं चाहुः । श्रुतेस्तदनुसारि-
 स्मृतेश्च न पाशुपतादिस्मृतिषदप्रामाण्यम् । कुतः ? । विलक्षणत्वात् ।
 नित्यत्वेन पुरुषाजन्यतया तद्वैलक्षण्यात् । अस्य वेदस्य तथात्वं नि-
 त्यत्वं, च शब्दात् । वाचा विरूपनित्ययेत्यादिरूपात् स्वतः प्रामा-
 ण्याच्च । अन्यथाऽनवस्थितेति चार्थमाहुः । ततोऽभिमानिव्यपदे-
 शसूत्रं पठित्वा, इश्यते चेत्यधिकं सूत्रं पठन्ति । तदपि सूत्रद्व-
 यात्मकमधिकरणान्तरमित्याहुः । तत्रापि, वेदः प्रमाणं न, मूद्व-

असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

श्रुतौ कारणत्वेनासदुक्तमितिचेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् ।

वीदित्यादौ प्रत्यक्षविरुद्धवादित्वादिति पूर्वपक्षनिरासं तुना कृत्वा, मृद्ब्रवीदित्यादिषु तदभिमानिव्यपदेशस्तासां विशेषानुगतिभ्यां सामर्थ्यव्यापकत्वाभ्यामङ्गीक्रियतेऽनो न प्रत्यक्षविरोधः । तासां सामर्थ्यं च महद्भिर्हृदयतेऽतः प्रत्यक्षविरोधाभावाच्च श्रुतिप्रामाण्यमङ्ग इत्यर्थश्चाहुः ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ पूर्वाधिकरणेन श्रुतौ युक्तिविराधं परिहृत्य समाकर्षसूत्रोक्तस्यार्थस्योपपत्त्यर्थं श्रु दन्तरे पुनर्विप्रतिषेधान्तरमाशङ्क्य समाधत्ते । * असदित्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति । * श्रुतावित्यादि * । असद्वा इदमत्र आसीदिति श्रु- तावसतः सकाशात् सृष्टिरुच्यते । असच्च सद्भिन्नम् । अभावो घाऽलीकं वा । अतस्तदेव कारणमितिचेन्न । कुतः ? । प्रतिषेधमात्र- त्वात् । प्रतिषेधस्य मात्रमवधारणं येन तत् तादृशं तत्त्वात् । वाक्या- न्तरस्य तन्निषेधावधारकत्वात् । छान्दोग्ये, तद्वैक आहुरसदेवेद- मत्र आसीदित्यनेन मतान्तरीयमसदनूद्य, कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादित्यादिना निषिद्ध्यते । एवं नानाविधं जगत् कुतो हेतोरेक- स्मादभावात् स्यात् । न लोकस्मादभावान्नानाविधं कार्यं क्वा- पि दृष्टम् । येन तथा कल्प्येत । येऽप्यभावस्य कारणत्वं वदन्ति तेऽपि प्रागभावस्य नानात्वं वदन्तीति । अथालीकं दूषयति । अ- सतोऽलीकात् कथं सज्जायेतेति । न हि खपुष्पात् किञ्चिज्जायते । किञ्च । यद्यसतः सतश्च विकल्पेन कादाचित्कं कारणत्वमभिप्रेया- ज्ञातिरात्रमिति वद् वदेत् । न तु युक्तिपुरःसरं दूषयेत् । अतस्तत्र नासतः कारणत्वमुच्यत इति न विप्रतिषेधः । अतस्तत्र यदसत्पदं तद् भावविकारात्मकसत्ताराहित्यबोधनार्थमित्यर्थः । एवञ्च, ना- सदासीन्नोसदासीदिति भाववृत्तसूक्तेऽप्यसत्पदेन भावविकारभूत- सत्ताराहित्यतया सांख्याद्यभिमतं प्रधानाद्यभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते । सत्पदेन च भावविकारभूतसत्तायुक्तं कार्यमभिप्रेत्य तन्निषिद्ध्यते ।

कथमसतः सज्जायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकार-
णत्वाय ॥ ७ ॥

न सन्नासन्न सदसदिति सौबालश्रुतावपि सदसत्पदेन व्यक्ताव्य-
क्तात्मकं शब्दब्रह्म निषिद्ध्यते । शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्म-
नः पर इति तृतीयस्कन्धे शब्दब्रह्मणस्तथात्वोक्तेः । अतोऽसद्वेति
वाक्ये असतः कारणत्वं नोच्यते । नापि, नासदासीदित्यादौ मूल-
सतः कारणत्वं निषिद्ध्यते, येन श्रुतिविप्रतिषेधः स्यात् । अतः शब्द-
साम्यादेव ब्रह्म इत्यर्थः । यद्यपि समाकर्षसूत्रेऽयमर्थः सिद्धस्तथापि
समाकर्षे हेतुः सूत्रकृता तत्र नोक्तः । अत्र त्वसन्निषेधे हेतुरुक्तः सो-
ऽन्यत्राऽप्युन्नेयः । तत्तत्प्रतिषेधावधारकाणां वाक्यानां तत्रैवोदाह-
तत्वादिति । एवं स्वमतेन व्याख्याय प्रस्थानान्तरीयव्याख्यानसङ्ग-
हायाहुः । * कार्यस्येत्यादि * । वाशब्दोऽनादरबोधनाय । एतस्यार्थ-
स्य असद्व्यपदेशसूत्रे प्रपञ्चनीयत्वादिति । उक्तश्रुतौ, इदं कार्यमु-
त्पत्तेः पूर्वमसदासीदित्युच्यते । तथाच कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकाले
सत्ताप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वबोधनायेति सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रति-
षिद्ध इति चेन्न । कुतः ? प्रतिषेधमात्रत्वात् । असद्वेति वाक्यस्य का-
र्यावस्थानिषेधावधारकत्वात् । न ह्ययं निषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तां
निषेधुं शक्नोति । इदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैवात्मलात् प्रागप्यु-
त्पत्तेस्तदात्वस्य बाधाभावेन कार्यत्वे परिहृयमानं यदागन्तुकं स्थूलं
रूपं तन्निषेधावधारकत्वात् । तथाच न सत्कार्यवादः श्रुतिविप्रति-
षिद्ध इत्यर्थः । नच कार्यगतस्य व्यवहार्यरूपस्यागन्तुकत्वे तस्य पूर्व-
मसत्त्वात् तददृष्टान्तेनासत्कार्यवादः पुनः प्रसज्यत इति वाच्यम् ।
कारणे तस्यापि सत्त्वात् । नच तादृशव्यवहारापत्तिस्तर्हीति वाच्य-
म् । तादृशभगवदिच्छाभावादुपपत्तेः । नच तादृशेच्छाभावे माना-
भावः । इच्छायाः कार्यैकोन्नेयत्वेन कार्याभावानुभवस्यैव तत्र मान-
त्वात् । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनीयाविर्भावतिरोभाववादविवरणे
निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते । इदञ्चात्र वैषम्यनैर्घृण्य-
सूत्रवत् परप्रसिद्धा परो बोधनीय इति न्यायेनोक्तम् । वस्तुतस्तु
तत्र पूर्वानुवाके सोऽकामयतेत्यादिना या सृष्टिरुक्ता तस्या असाधु-

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षमाह । अपीतिर्लयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्र-
सङ्गः । स्थौल्यसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसम्बन्धावश्य-
कत्वादसमञ्जसं ब्रह्मकारणवचनम् ॥ ८ ॥

त्वमत्र प्रतिपाद्यते । सङ्गावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते इति
गीतावाक्येन सत्पदस्य साधुवाचकत्वे असत्पदस्यासाधुवाचक-
ताया अपि युक्तत्वात् । अत एवात्र सुकृतत्वं ब्रह्मण उच्यते, रसत्वं
च । रसस्यानन्दरूपत्वं चेति सर्वं युज्यते । पूर्वोक्तायां तथात्वोक्त्य-
भावादिति दिक् । इदं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायां फलाध्यायचतुर्थपादे
च विवृतमिति नात्र मत्कल्पनेति बोध्यम् । तथा सत्यस्मिन् पक्षे
प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य साधुत्वप्रतिषेधमात्रत्वादित्यर्थः संगृहीतो
बोध्यः । तथाचासच्छब्दस्य स्वार्थाच्छयावनं यदि नेष्यते तदापि छा-
न्दोग्ये असत्पदस्य निषेध्यपरत्वम् । तैत्तिरीये तु प्रपञ्चस्थूलावस्था-
भावबोधनपरम् । प्रपञ्चविशेषस्यासाधुताबोधनपरत्वं वा । अतः
समाकर्षणनङ्गीकारेऽपि न ब्रह्मकारणताविरोध इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, न विलक्षणेति सूत्रोक्तयुक्त्या जगतो ब्र-
ह्मवैलक्षण्ये ब्रह्मणोऽपि जगद्विलक्षणत्वात् तत् उत्पन्नस्य जगतो द्र-
व्यान्तरत्वादसत् एवोत्पत्तिः प्रसज्ज्यत इत्येवमस्मिन् सूत्रे अस-
दिति भागेनाऽऽशङ्क्य, न प्रतिषेधमात्रत्वादिति भागेन परिहरतीति ।
इदं त्वित्यस्य पूर्वसूत्रस्य कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमनिषेध-
मात्रपरत्वान्न कार्यस्य कारणाद् द्रव्यान्तरत्वम् । कृमिमक्षिकयोरिव
वैलक्षण्याभावात् कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यसत्त्वादित्यर्थ-
माहुः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ पूर्वसूत्रेणासत्कारणवार्त्तं
परिहृत्य श्रुत्यविरोधस्यापनाद् ब्रह्मकारणवादे स्थिरकृते पुनस्त-
त्र युक्त्या प्रत्यवतिष्ठत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * पूर्व-
पक्षमाहेति * । तथाच नेदमसद्वादनिरासकं सिद्धान्तसूत्रमि-
त्यर्थः । * व्याकुर्वन्ति * । अपीतिरित्यादि* । * असमञ्जसमिति *

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्तीति तु शब्देन परिहरति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वान्नतुवचनम् । तत उत्पन्नस्य तत्र लये न कार्यावस्थार्थसम्बन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां परं न दृष्टान्तोऽस्ति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

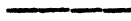
— — — — —

सर्वज्ञत्वशुद्धत्वादिविघटत्वेनायुक्तम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ परिहारसूत्रमिदम् । व्यकुर्वन्ति । * नैवेत्यादि * । * नतुवचनमिति * नतु इति पदद्वयकथनम् । * लयेनेत्यत्र, लये इति पदच्छेदः । अयमर्थः । ब्रह्मकारणधादे ये दोषाः कार्यप्रलयावस्थामादाय भवता प्रदर्शितास्ते कस्य कार्यस्य कस्मिन् कारणे लये दृष्टा भ्रापाद्यन्ते । लौकिक इति त्वसङ्गतम् । शरावादीनां मृदि लये परमाणुभावापत्तौ स्थूल्यसावयवत्वाद्यदर्शनात् । महापृथिवीरूपत्वे च परिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वाद्यदर्शनात् । रुचककटकादीनां च सुवर्णे लये तददर्शनात् । प्रत्युत तैजसानां भाण्डानां मद्यादिसम्बन्धेन दुष्टत्वेऽग्निसम्बन्धात् तस्याकारस्य नाशनेन पुनः पूर्वभावसम्पत्तौ निर्दोषता स्मर्यते । तैजसानां रेतोविष्णुमूत्रासृक्कुणपादिभिर्भाण्डालसूतिकोदक्यापतिनादिभिश्चिरमुपहतानामावर्तनमिति । एवं मार्तिकानामपि मृद्भावे । घातोद्धूतं रजतः शुचीति । अतो लोकविचारेऽस्माकं दृष्टान्ताः सन्ति, न भवतामिति ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ अथ शास्त्रीये कार्ये दृष्टा इत्युच्यते तर्हि स्वगृहमन्वेषयित्वा ततो वक्तव्यम् । तत्रापि निर्विशेषात् प्रधानात् सविशेषस्य शब्दादिमत उत्पत्तेः कार्यकारणयोर्विलक्षणत्वं, कार्य-
ऋयोत्पत्तिर्न कारणस्येत्यपि । एवं विलक्षणकार्योत्पत्ताद्युत्पत्तेः पूर्वं

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात्
प्रधानात् सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसम्बन्धः । असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणाभावेन
नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ॥ १० ॥

तस्य वैलक्षण्यस्याभावादसत्कार्यवादप्रसङ्गः । सद्भावे च लयेऽपि
कार्यधर्मसम्बन्ध इति तद्वत्त्वप्रसङ्गः । किञ्च, सर्वेषामन्तिमकार्यपर्यन्तानां कार्याणां कारणे सत्त्वेन, एतदनन्तरमेतदुत्पत्तस्य इति तथैव कार्योत्पत्तौ तत्क्रमनियामककारणाभावेन क्रमनियमाभावः । अथ नियामककारणमन्तरेणैव नियमोऽभ्युपगम्यते तदा आकस्मिकवादप्रसङ्गः । अथ तत्रापि कारणसत्ताऽभ्युपगम्यते तदोत्पादनियामककारणसद्भावे तेनोत्पत्तिः कार्यैवेति मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । कारणस्य साधारणत्वादिति । तदेतदुक्तम् * स्वपक्षे चैत इत्यादिना * । तथाच दोषसाम्यान्न पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वादिदं नोत्तरं, तथापि पूर्वसूत्रेण निरस्तत्वाद् वादिनो बर्बरत्वनिवृत्तये उक्तं ज्ञेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु ब्रह्मणश्चिदचिच्छरीरमङ्गीकृत्य भोगायतनत्वादीनि च शरीरलक्षणानि दूषयित्वा यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थं नियन्तुं धारयितुं च शक्यं, तच्छेषतैकस्वभावं च तत् तस्य शरीरमिति लक्षयित्वा, अपीतिसूत्रोक्तस्य तद्वत्प्रसङ्गरूपस्य दूषणस्य चिदचिद्रूपे परब्रह्मशरीर एव सम्बन्धान्न ब्रह्मणि दोषसम्बन्धः । ब्रह्मगतगुणानां च न शरीरे सम्बन्धः । यथा देवमनुष्यादीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगता बालत्वयुवत्वस्थविगत्वादयो नात्मनि सम्बद्ध्यन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे तद्वदिति दृष्टान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति स्म । तच्चिन्त्यम् । सदेव सौम्येदमग्र, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु केवलं ब्रह्मैव प्रकृत्य सृष्टिकथनान्, तमः परे देवे एकीभवतीति शब्दान्तरेण प्रलयेऽपि तमसः स्वीयरूपस्यागेन ब्रह्मरूपताया एवोक्तत्वाच्च तेनैव रूपेण परिहारसम्भवेऽस्यानुपयोगादिति । तच्चोरोऽप्येतेनैव प्रत्युक्तो ज्ञेयः ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-
प्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्केण प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तर्कस्याप्रति-
ष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैर-

शङ्कराचार्यास्तु, विवर्तवादमाश्रित्य कार्यस्यासत्त्वव्यवस्था-
पनेन दोषपरिहारं सिद्धान्तयन्ति । तदपि तदन्यत्वाधिकरणे दू-
ष्यम् ।

माध्वास्तु, तद्वत्पदे मनुपमङ्गीकृत्य, अपीतिसूत्रोक्तमप्यस-
द्धानिरासकमिच्छन्ति । यद्यसदेव कारणं स्यादपीतिस्तद्धान् स्या-
त् । असतः सकाशाज्जगदुत्पत्तावुपेतायां प्रलये असन्मात्रावशेषः
प्रसज्येत । कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमात् । अतोऽसमञ्जस-
मसन्मतमिति । दृष्टान्तसूत्रे च, विप्रतिपन्ना उत्पत्तिः सतो भवितु-
मर्हति । उत्पत्तित्वात् । घटोत्पत्तिवदिति । विमतो विनाशः सदव-
शेषः । विनाशत्वाद् । घटविनाशवदिति लोके दर्शनादसत्कारणवा-
दस्यासमञ्जसत्वमाहुः । तत्रापि विनाशत्वस्य नानुमानत्वम् । न स
दवशेषः । जलविनाशवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वादिति ।

भिक्षुस्तु यथा असत सदुत्पत्तिर्न सम्भवति तथा सतोऽपि
सदुत्पत्तिर्न सम्भवति । कुतः ? । अपीतौ कारणवत् कार्यस्यापि वि-
द्यमानत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षम्, अपीतिसूत्रे व्याख्याय, न त्विति
सूत्रे सतः सदुत्पत्तौ मृदघटादेर्दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वादिति सिद्धान-
न्तं व्याचख्यौ । तदपि शिथिलम् । सतो मृदादेरविद्यमानस्यैव घ-
टादेरुत्पत्तिदर्शनेन सतः सदुत्पत्तेरुपपादनसापेक्षत्वादिति ॥ १० ॥

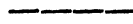
तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥
सूत्राक्षरैरेव सांख्योक्त्या किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं
पठित्वा व्याचक्षते * वेदोक्त इत्यादि * वेदोक्तेऽर्थे शुष्कतर्कः कार्य-
वैलक्षण्यकार्यधर्मवत्त्वप्रसङ्गादिभिः प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । कुतः ? ।
तर्कस्याप्रतिष्ठानात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता

ङ्गीक्रियते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भ-
वान्नियामकाभावाच्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः
परिहारः । अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् । एवमपि अन्यथा वयम-
नुमास्यामहे । यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि कोऽपि
तर्कः प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

आर्षं धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर, इति स्मृतेः ।

सावद्यतर्कपरिहारेण निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति चेद्,
एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ब्रह्मवादिनो निर्दुष्टतर्कसद्भावेऽपि प्रकृति-

नान्यैरङ्गीक्रियते । वक्तृभिश्चर्चायां तत्तदुक्तास्तर्काः परस्परमाभा-
सीक्रियन्ते । स्वतन्त्राणामृषीणां मतिभेदात् । विवादविषयस्यैकस्य
वस्तुनो युक्तिमात्रेण द्वैरूप्यस्यासम्भवात् । लोकस्य वैचित्र्येणोभ-
योर्वादिनोर्दृष्टान्तसौलभ्यं एकतरयुक्तिनियामकस्य हेतोरभावाच्च ।
अतो महर्ष्युक्तत्वाद्धेतोर्न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारस्त-
स्मादित्यस्मान् प्रतिब्रवीषि तदा अप्यन्यथानुमेयमिति चेद् एवमपि
वयमन्यथानुमास्यामहे, यथा तर्काप्रतिष्ठादोषो न भवति । तत्र हे-
तुः । * न हीत्यादि * । तत्रापि हेतुद्वयम् । * व्यवहारेत्यादि *
* स्मृतेरित्यन्तम् * । तेन सिद्धं तु, * सावद्येत्यादि * चेदित्य-
न्तम् * । तथाच, प्रधानं जगदुपादानकारणम् । तत्सलक्षणत्वा-
त् । पटसलक्षणतन्तुवदित्यनुमानं निरवद्यम् । प्रधानाज्जगज्जाय-
त इति सांख्यसूत्रोक्तश्रुत्या, यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधान-
जैः स्वभावत इति श्वेताश्वतरश्रुत्या चानुगृहीतत्वादिति चेदेवं
सांख्योक्तमनूद्यपरिहरन्ति । * एवमपीत्यादिना * । तथाच त्वया
या श्वेताश्वतरश्रुतिस्तर्कानुग्राहकतयोक्ता सा प्रकरणावरुद्धा । त-
त्र हि प्रथमेऽध्याये, भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रि-
विधं ब्रह्मेतदिति भोक्तृभोग्ययोरपि ब्रह्मत्वश्रावणेन भोग्यस्य प्र-
धानस्य ब्रह्मरूपत्वेनैव सिद्धत्वात् । पञ्चमाध्याये च, तद् वेदगुणो-

वादिनस्तर्कस्य दोषाविमोक्षप्रसङ्गः । मूलनियमाभावाद् वैमलस्य
विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात् केषाञ्चिच्छिष्टानां परि-
ग्रहोऽप्यस्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परित्यु-
ह्यन्त इति तेषां तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदि-
तव्याः ॥ १२ ॥

परिहरस्तु गूढं तद् ब्रह्मा वेद ते ब्रह्मयोनिमिति ब्रह्मण एव योनिव-
धावणात् । एवं, प्रधानाज्जगज्जायत इत्यत्रापि प्रधानं ब्रह्मकार्यमेव
सन्दिग्धस्य वाक्यस्यासन्दिग्धेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । इदं च,
योनिश्च हि गीयते इति प्रथमाध्याय एव दत्तोत्तरम् । अतः प्रकृति-
वादिनो मूलनियमाद्यभावात् तत्तर्कस्याप्रतिष्ठादोषादविमोक्षस्यैव
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तर्काप्रतिष्ठानादपीति सूत्रं भिन्नं कुर्व-
न्ति । तदा लापनसौकर्यं गुणः । हेतोः सिद्धान्तकोटिप्रवेशात् ।
तथापि पूर्वसूत्रस्य चकारवैयर्थ्यं दोषः । चकारार्थस्यात्रत्यापिशब्देन
सङ्ग्रहादिति ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ तर्काप्रतिष्ठानदोष-
मन्येष्वपि बोधयैस्तत्रापि परिहारमतिदिशति । * एतेनेत्यादि * ।
तद् व्याचक्षते । * साङ्ख्येत्यादि * । * पूर्वोक्तन्यायेनेति * । मूल-
नियमाभावपरस्परवैसम्यप्रयुक्तेन तर्काप्रतिष्ठानरूपेण न्यायेन ।
यद्यपि, 'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुति-
विद्वज्जोऽशः श्रु येकशरजैर्नृभिः । जैमिनीये च वैयासे न विरोधो-
ऽस्ति कश्चन' इति पराशरापपुराणवाक्याज्जैमिनीयान्तेषु किञ्चिदश-
विरोधस्तुल्यस्तथापि गौतमीये, औलूक्ये, मायिके च दर्शने शिष्टा-
ऽपरिग्रहोऽधिक इत्यनास्थातः पश्चात् तद्वृषणमित्यर्थः । इदं च के-
षलं सूत्रमेव, नाधिकरणम् । विषयादेरस्फुटस्वादिचारामावात् ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य भोक्त्रापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्भोग्यत्वं, भोग्यस्य च भोक्तृत्वमापद्यते । अतो न विभाग इति चेत् स्याल्लोकवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानन्यत्वेऽपि न कटस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ १३ ॥

एवञ्च पूर्वाधिकरणेनैतत्सूत्रेण च समाकर्ष्यसूत्रोक्तप्रतिकूलानां तर्काणां पराहृत्या ब्रह्मणः कारणत्वं दृढीकृतम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ पूर्वोक्तयुक्तिभिः परिहृते भुतिविप्रतिषेधे, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः । * कारणेत्यादि * । इदं दृश्यते त्वित्यनेन वैलक्षण्यं, प्रतिषेधमात्रत्वादित्यनेनासत्कारणवादापत्तिः, दृष्टान्तसद्भावादसामञ्जस्यं, तर्काप्रतिष्ठानादन्यानप्युत्प्रेक्षिष्यमाणान् कारणदोषान् परिहृत्य उत्प्रेक्ष्यमाणस्य कार्यदोषस्य परिहारार्थं सूत्रारम्भ इत्यर्थः । एवमग्निमाधिकरणत्रयेऽपि बोध्यम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भोग्यस्येत्यादि * । भोक्त्रापत्तेरिति भावप्रधानो निर्देशः । भोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः । अत्रैवं बोध्यम् । सोऽकामयतेति चेतनं ब्रह्म प्रकृत्य तत् सृष्टिमुक्ता तन्तुग्यायेन तदनुप्रवेशाद्, विज्ञानं चाविज्ञानं चेति कार्यविभागो दर्शितः । स युज्यते न वेति सन्देहे, स न युज्यते । यतः, अस्यूलमनण्वित्यादिश्रुतिभ्यो लौकिकविशेषरहितस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् कार्यस्य लयदशायां भोक्तृभोग्याभावकृतपरस्परविभागस्य निवृत्तिपूर्वकं कारणात्मकतासम्पत्तौ सर्वथा तथात्वे जाते ततः पुनरुत्पत्तौ स्थितिदशायां भोक्तृश्चेतनस्य भोग्यत्वं स्रक्चन्दनादिरूपत्वं भोग्यस्य तस्य भोक्तृत्वं चेतनत्वमापद्येत यथा लोके कटककुण्डलादेरुपमर्देन सुवर्णरूपतापत्तौ पुनः कारणदशायां कटकभागस्य कुण्डलत्वं कुण्डलभागस्य कटकत्वं तद्वत् । अतोऽविभागो विज्ञान-

ऽविज्ञानविभागाभावः । ततश्च, ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्येत्यत्र चेतने भोक्तृत्वं सुकृते भोग्यत्वं यदुच्यते, तद् विप्रतिषेध इत्येवंचेदित्यन्तेनाशङ्क्य तत्र समाधत्ते । स्याल्लोकवदिति । तथाचैवमापादनेऽपि उत्पत्तिदशायां चेतनस्य भोक्तृत्वमचेतनस्य भोग्यत्वमेव । यथा लोके कटकभागस्य कुण्डलत्वेनोत्पत्तौ कुण्डलत्वमेव, कुण्डलभागस्य कटकत्वेनोत्पत्तौ कटकत्वमेवं विपर्ययापत्यभावाद्, भोक्तृभोगविभागसौकर्यं तद्वदित्यर्थः । अत्र लोकवदिति दृष्टान्तेनेदं बोध्यते । तदुक्तमभ्युपगम्य तदुक्त्या समाधीयते । अस्माकं तु, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छया बहुभवनस्य प्रकर्षस्य च सिद्धत्वात् पूर्वमेव चेतनाचेतनविभागं कृत्वा तेन तेन रूपेण तत्र तत्र प्रवेश इति न दोषलेश इति । एवमत्र युक्त्या, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादिश्रुतौ विभागाभावरूपः कार्यदोषः परिहृतः । प्रलये तु विभागाभावेऽप्यदोषः । व्यवहाराभावेन तद्भङ्गाभावादिति ।

भास्कराचार्यास्तु, युक्त्या ब्रह्मवादः सांख्यैः पुनराक्षिप्यते । तद्दूषणायेदं सूत्रमितीच्छन्ति । यथा फेनतरङ्गादीनां परस्परं विभागः समुद्रादनन्यत्वं चेति दृष्टान्तं चाहुः ।

शङ्कराचार्या अप्येवमेवोक्ता यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानुप्रवेशे भोक्तृत्वश्रावणात् । तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्योपाधिनिमित्तो विभागः सम्भवति । यथा घटाद्युपाधिनिमित्त आकाशस्येत्येतदवधिकमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु तद् दूषयन्ति । अन्तर्भावितशक्त्यविद्योपाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छतामेवमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गतत्वात् । तथाहि । कारणान्तर्गतशक्त्यविद्योपहितस्य भोक्तृत्वादुपाधेश्च भोग्यत्वाद्विलक्षणयोस्तयोः परस्परभावापत्त्यदर्शनेनाक्षेपस्यैवानुदये परिहारस्याप्रयोजनत्वेन सूत्रस्यैव वैयर्थ्यात् । स्वरूपपरिणामस्तु न तैरभ्युपेयते । न कर्माविभागादित्येन्नानादित्वादित्यागामिसूत्रे क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणाञ्चानादित्वप्रतिपादनात् । तदनभ्युपगमे च भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूपपरिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्याविभागशङ्काया एवानुदयात् । स्वरूपपरिणामे च ब्रह्मणो भोक्तृभोग्यभावापत्त्या पुनरसामञ्जस्यादि-

ति । स्वमतं त्वेवमाहुः । स्थूलसूक्ष्मचिदचिच्छरीरस्य ब्रह्मणः कारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभावविभागो य उक्तः सोऽनुपपन्नः । सशरीरत्वे जाववद्भाक्त्वस्यावर्जनीयत्वात् । न च, सम्भोगप्राप्तिस्त्रेऽस्य दोषस्य प्रागेव परिहृतत्वाच्च शङ्कोदय इति वाच्यम् । तत्रोपास्यतया हृदयान्तःस्थस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण न भोगसम्बन्ध इत्युक्तत्वात् । इह तु जीववद् ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव सुखदुःखभोगापत्तिरित्युच्यते । लोके तथा दर्शनात् । न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा य सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुतेश्च । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादे मृत्युवर्णादिवज्जगद्रतापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाद एव ज्यायानिति चेत् । स्याल्लोकवत् । स्यादेव सशरीरत्वेऽपि जीवेश्वरस्वभावविभागः । जीवेश्च सुखदुःखभोगस्य पापपुण्यकृतत्वेन शरीरनिमित्तकत्वाभावात् । नच, न ह वै सशरीरस्येति श्रुतिविरोधः । तस्य कर्मरन्ध्रदेहविषयत्वेन कर्मण्येव तत्पर्यवसानात् । अन्यथा, स एकधा भवति, स यदि पितृलोककामो भवति स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति कर्मसम्बन्धनिर्मुक्तस्य सशरीरस्यैव जीवस्यापुरुषार्थगन्धाभावश्रावणविरोधापत्तेः । अपहतपाप्मनः परमात्मनस्तु तदभावः कैमुतिकादेव सिद्ध्यति । यथा राजाऽऽज्ञानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि सशरीरत्वमात्रेण तच्छासके राज्ञि न शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तकः सुखदुःखभोगस्तद्वदिति लोकेऽपि सिद्धमिति । तन्मतचौरोऽप्येवमाह । ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशाविति स्नातन्यास्वातन्याभ्यां कृतं स्वभावविभागं वदतीत्येतावान् भेदः । तत्र सशरीरस्य परिणामः प्रागेव निरस्त इति न शङ्का नापि चोत्तरम् । स्वरूपपरिणामवादिनां ब्रह्मणो भोक्तृभोग्यभावस्त्वष्ट एव । प्रमाणबलाच्छुद्धाद्वैतस्यैवाभ्युपगतत्वेनादोषात् । नच स्वभावाविभागापत्तिः । सृष्टिदशायां शक्तिविश्लेषेण स्वभावविभागस्य लोकेऽपि दर्शनात् । एकबीजके तरौ पत्रपुष्पफलमूलवल्कनिर्यासानामन्योन्यस्वभावस्य तेषां च स्वभावानां बीज ऐक्यस्य पुनर्बीजे तथात्वस्य सर्वजननीनत्वादिति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेखेव सत्यमिति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते, न
वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति ।

मिश्रस्तु—ननु परमेश्वरस्य जगत्कारणश्रुत्यर्थत्वे, बहु स्यात्
प्रजायेय, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, स एष इह प्रविष्ट आनन्त्राग्रेभ्य
इत्यादिश्रुतिभिर्जगत्कारणस्यैव जीवभावश्चावणेन सुखदुःखभाक्त्-
जीवरूपतापत्त्या, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीतीत्यादिश्रुत्युक्तो विभागो नोपपद्यत इतिचेल्लोकवदयं विभागः
स्यात् । यथा लोके पितृप्रकृतिके पुत्रे पित्रात्मकत्वे सत्यपि गर्भवा-
सादयः पुत्रस्यैव न पितुरिति विभागस्तथैव परमेश्वरजीवयोरपि ।
एवं समुद्रमत्स्यपृथिव्योषध्यादयो दृष्टान्ता बोध्या इत्याह ।

मध्वाचार्यास्तु—कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्वे एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभा-
गात् स पूर्वमपि तदभिन्न एव । अन्यथा एकीभावायोगादिति चेत्,
स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारे-
ऽप्यन्तर्भेदोऽस्यैव, तथात्रापि स्यादिति । अत एव, यथोदके शुद्धे
शुद्धमासिकं तद्वदेव भवतीत्युक्तम् । न च स्वभावाविभागः । न
ते महित्वमन्वद्गन्तुवन्ति, न ते विष्णो जायमानो न जात इत्यादि-
श्रुतौ तस्य सिद्धत्वादित्याहुः ।

अत्राधिकरणविभागस्त्वव्यवस्थितः । कैश्चित् कचिदन्यैर-
न्यत्र तत्समाप्त्यङ्गीकारात् । आचार्यैस्त्वेषां सूत्रत्वमेव केवलमङ्गी-
क्रियते, नाधिकरणत्वम् । कचिदप्यधिकरणत्वावचनात् । सूत्रत्रय-
माहेति सूत्रत्वस्यैव कथनाच्च । तथापि बोधसौकर्याय किञ्चिद् वि-
षयैक्यमादाय, असत्सूत्रादाऽन्यैतदवधैकाधिकरण्यमङ्गीक्रियत इ-
त्यदोषः । तथासत्येतस्यापि तच्छेषत्वम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ एवं कार्यबोधकश्रुतौ शु-
क्तिविरोधं परिहृत्य कार्यबोधकवाक्यान्तरे श्रुतिविरोधं परिहरतीत्या-
शयेन सूत्रमवतारयन्ति * श्रुतीत्यादि* । *प्रतिभातीति* वाचारम्भ-

तथाच सति कस्य ब्रह्म कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्य-
स्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते । कार्य-
स्य कारणानन्यत्वं, न मिथ्यात्वम् ।

णमनूय तस्य विकारत्वं विधाय ततस्तस्यैव नामधेयत्वनिगमनात्
प्रतिभाति । * तथाच सतीति * कार्यस्य स्वपुष्पवद् वाङ्मात्रत्वेन अ-
वस्तुत्वं सति । उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि, यथा
सौम्यैकेनेत्यादिप्रतिष्ठादृष्टान्तश्रुतिबलेन प्रपञ्चसमवायित्वं ब्रह्मणः
प्रतिपादितं दृष्टान्तवाक्यशेषे च वाचारम्भणमित्यादि श्रूयते । तस्य
सैवमर्थः प्रतिभातीति । येनैव कारणत्वं प्रतिपाद्यते तच्छेषेणैव तद्
विघटितं भवतीति विप्रतिषेधाद् ब्रह्मवादे पुनरसामञ्जस्यमिति श-
ङ्कनायां तस्यार्थमाहेत्यर्थः । तेन विप्रतिषेधो विषयः । अस्ति वा न वेति
सशयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटावेवेतीदमधिकरणम् । तच्च
सप्तसूत्रम् । यदि च विषयस्य पूर्वं विचारितत्वात् संशयानुदयेऽपि
प्रतिवादिना स्वाग्रहमात्रेण इदमाक्षिप्यत इत्यङ्गीक्रियते, तदा तु
सूत्रमात्रत्वमेव । एवमेव पूर्वत्रापि बोध्यम् । अर्थमाहुः । * आर-
म्भणेत्यादि * अत्रादिपदेन, इतिशब्दो, नामधेयपदं, सदेव सौम्ये-
त्यादीनि वाक्यानि च संगृह्यन्ते । तथाच यदि विकारे वाङ्मात्र-
तामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्यमित्येव वदेत् ।
तावतैव कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धेः । वदति त्वेवम् । तथाच यो वि-
कारस्तद् वाचारम्भणम् । यद् आरभ्यते तद् आरम्भणम् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । वागारब्धं कारणस्यैव नामधेयम् । कार-
णमेवहि तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थं तेन तेन नाम्ना व्यवह्रियत इति
कारणादभिन्नमेव कार्यं, न तु स्वेन रूपेण कारणाद् भिन्नम् । तदा-
ह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणरूपेणैव सत्यम् । अतः कारणरू-
पेणैव सत्यं, न तु मिथ्या । तथा सति कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कार-
णं भवेत् । तदभावे सति पूर्वोपन्यस्ता, यतो वा इमानीत्वादयः सर्वा
एव श्रुतयः कुप्येरन् । न च शुक्लादीनां रजतादीन् प्रतीव ब्रह्मणो-
ऽपि जगत् प्रति कारणत्वस्य शक्यवचनत्वाच्च तत्कोप इति वाक्य-
म् । पुरुषबुद्धिदोषवशेन शुक्तादिषु रजतादिषु ब्रह्मजनकतया

रजतादिकारणत्वस्याभिमानमात्रत्वेनापौरुषेय्यामीश्वरनिःश्वासक-
पायां भृतौ तादृशाभिमानिवाक्यत्वस्याशक्यवचनतया तदभिम-
तकारणताया वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वाभ्युपगमे तर्कवदप्रतिष्ठा-
या सर्वसन्मार्गविप्लवप्रसङ्गात् । किञ्चाग्रेद् वाक्यमुपक्रम उक्त्वाग्रे
कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति सत्पदेन
इदमा च सतः कार्यत्वं भाव्यते । यदि शुक्तिरजतवत् कार्यं स्यात्,
सज्जायेतेति सत्पदमिदं कुप्येतम् । किञ्चाग्रे, तदैक्षत, बहु
स्यां प्रजायेयेतीक्षणपूर्विका स्वस्यैव बहुभवनरूपा नानाविधजनन-
हेतुका च सृष्टिः भाव्यते । यदि चोक्तविधं कार्यं स्यात् तदा तस्य
मिथ्यात्वेन स्वप्रतियोगित्वबोधक उत्तमपुरुषप्रयोगश्च कुप्येत । कि-
ञ्चाग्रे, सेयं देवतैक्षतेत्यादिनोक्ते त्रिवृत्करणेक्षणे, इमास्तिष्ठो देवता-
इति बोधिता देवतानां या ब्रह्मप्रत्यक्षगोचरता सापि ब्रह्मणो भ्रमरा-
हित्यात् कुप्येत । नचापागादग्नेरग्नित्वमिति निगमनवाक्यविरोधः ।
शिष्यस्यार्वाचीनतया अग्नित्वादीन् स्वाभाविकत्वेनावधारयतस्ता-
दृशावधारणनिवृत्त्यर्थं तस्य वाक्यस्य तत्राभिमन्यमानस्वाभाविकता-
ऽपगतिबोधकतया विरोधाभावात् । अत एतैः शब्दैरिदं सर्वं, यद्-
ऽयमात्मा सर्वं तं परादाधोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिभिश्च कार्यस्य
कारणाभिन्नत्वमेव वाक्यार्थो, न मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

अत्र शङ्कराचार्या मायावादमवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्य-
मित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यं त्वनृतं, नामधेयमात्रत्वात् ।
दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यपागादग्नेरग्नित्वं, वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं ब्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावकथनाच्च ।
न च सूत्रेऽनन्यत्वपदाज्ञास्यायमर्थः । किन्तु, यथैको वृश्नो नाना-
शास्त्र एवं ब्रह्मापि स्वात्मनैकं कार्यात्मना नानेति मृदादिदृष्टान्तमा-
लोच्यार्थो वाच्य इति वाच्यम् । पूर्वोक्तावधारणादिविरोधेन दार्-
ष्टान्तिकवाक्येऽप्येतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमिति परमकारणस्यै-
वैकस्य सत्यत्वावधारणेन च तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च स-
माप्तौ, पुरुषं सौम्योत हस्तगृहीतमिति नवमे पर्याये तस्करदृष्टा-
न्तेनानृताभिसन्धस्य बन्धनं, सत्याभिसन्धस्य मोक्षं च दर्शयता
प्रकत्वस्यैव पारमार्थिकत्वं, नानात्वस्य च मिथ्यात्वमेव स्फुटी-
क्रियते । यदि ह्येकत्वनानात्वयोरुभयोरपि सत्यत्वं स्यात् तदा व्य-

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देयः । अन्यैर्मे-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्यमणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

४० भा०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६	६६ ०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयखण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किर्णावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्ष्यासिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महर्षि कात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम् ३	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) त्रैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४ ४	४ ४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्भामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३ ०
दुष्टटीका खण्डानि ४	४ ०

पावजसुहृन्मम। श्रीपद्मानन्दयतिकृतमणिमैसाऽऽख्येति स० १ ०
 व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्वर्त्ममट्टप्रणीता खण्डानि ६ ६ ०
 रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
 भेदविङ्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-
 राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
 बोधस्ताले नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
 ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता । २ ०
 दैववक्त्रकामधेनुः भर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २ २ ०
 श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
 गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
 व्याख्या संमतम् खण्डानि ६ ६ ०
 तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा-नन्वत्रयशुल्क-
 ज्ञानमङ्गः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्भद्रदत्तगिरिविरचितः । १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
 चाँदनीचौक से उद्धार लई सड़क बत्तारस

